

ԳԵՎՈՐԳ ԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԲԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ ՍԵԲԵՈՍԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

1/11

Սերեոսին վերագրվող Պատմությունը, որ VI—VII դարերի Հայաստանի, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի և Բյուզանդիայի պատմությանը վերաբերող կարևոր սկզբնաղբյուր է, հրատարակվելով հայերեն, ռուսերեն և եվրոպական լեզուներով¹, դարձել է ընդհանուր պատմագիտության և բանասիրության ուսումնասիրության առարկա:

1958 թվականին լույս տեսած մեր մի հոդվածում², օգտագործելով բանասիրությանը մինչ այդ անհայտ փաստեր, մենք փորձել ենք ցույց տալ, որ այս երկը սխալմամբ է վերագրվում Սերեոսին: Նրա հեղինակը, մեր կարծիքով, VII դարի պատմիչ Խոսրովն է: Սերեոսի գրած Պատմությունը մեզ չի հասել՝ ճիշտ այնպես, ինչպես որ շեն հասել հայ մատենագրության մի շարք երկեր, որոնց թվում, օրինակ, IX դարի պատմիչ Շապուհ Բաղրատունու ընդարձակ Պատմությունը:

Այնպես, որ Սերեոս անունը մենք սույն հոդվածում օգտագործում ենք պայմանականորեն:

¹ Սերեոսին վերագրվող Պատմության (այսուհետև՝ «Սերեոսի Պատմություն») հրատարակությունների և թարգմանությունների բիրյիտգրաֆիայում (տես՝ Սերեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն, Երևան, 1939, էջ 2⁹—2⁹) Մալխասյանցի նշած թարգմանություններից բացի հայտնի են նաև մի քանի անտիպ թարգմանություններ. ֆրանսիացի ահանավոր հայագետ Կարիերի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որի մասին թարգմանիչը 1892 թ. օգոստոսի 16-ի նամակում (ֆրանսերեն), ուղղված Նորայր Բյուզանդացուն, գրում է. «Շատ ամիսներ ի վեր ես աշխատում եմ Սերեոսի թարգմանության վրա և հույս ունեմ, որ գալիք ձմեռը կավարտեմ այն...» (Մատենադարան, Անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 235, վավ. 264): Կարիերի կատարած աշխատանքը, ինչպես երևում է, ամբողջությամբ չէ, որ հայտնի է եղել Մակյերին, այլպես վերջինս իր թարգմանության առաջաբանում (Macler, Histoire de Heraclius, par l'évêque Sebeos..., Paris, 1904, p. XI) ավելի հանգամանորեն կանդրադառնար նրան: Կարիերի նամակներից (թղթ. 235, վվ. 201, 204, 205 և այլն) պարզ երևում է, որ գիտնական թարգմանիչը, թարգմանությունից բացի, որոշակի աշխատանք է կատարել նաև բնագրի սրբագրման և հատվածների կարգավորման ուղղությամբ:

Մատենադարանի արխիվում (կազարյան արխիվ, թղթ. 100, վ. 51) պահվում են նաև «Սերեոսի Պատմության» անցյալ դարում կատարված մի ռուսերեն անտիպ թարգմանության 26—30 գլուխները: Մալխասյանցի չի նշել նաև գերմանացի հայագետ Գեյցերին պատկանած գերմաներեն անտիպ թարգմանությունը (տես Ernst Gerland, Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraklios, Leipzig, 1894, S. 3): Գերմաներեն մի անտիպ թարգմանության մասին տես նաև «Արձագանք», 1894, № 13, էջ 3: «Athenaeum» թերթի 1896 թ. դեկտեմբերի 5-ի համարում հայտնվում է նաև մի ծրագրվող անգլերեն թարգմանության մասին (Հմմտ. «Հանդէս ամսօրհայ», 1897, № 2, էջ 56):

² Գ. Արգարյան, Բանասիրական հետախուզումներ, 1. Գիտություններ Սերեոսի Պատմության մասին, «Թանգրի Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 62—71:

Անցյալ դարից սկսած բանասերները բնակ են «Սերեոսի Պատմության» առաջին մասը, այն է՝ առաջին շորս գլուխները (կամ, ինչպես նախորդ հրատարակություններում է կոչվել, Ա. և Բ գլուխները)։ Քննությանը մասնակցել են հայ դասական բանասիրության մի շարք ահանախոր ներկայացուցիչներ՝ Ք. Պատկանյան, Գր. Խալաթյանց, Ն. Բյուզանդացի, Ն. Ազոնց, Ն. Մառ, Մ. Արեղյան, Հ. Մանանդյան, Սա. Մալխասյանց, Բ. Սարգիսյան, Ա. Մատիկյան, Գր. Տեր-Պողոսյան, Ն. Ալիբեյան, Ֆրանսիացի գիտնականներ՝ Լանգլուա, Կարիեր, Մակլեր, գերմանացի հայագետներ՝ Հյուբշման, Գուտշմիդ, Բաումգարտներ, Ֆեթթեր, Մարկվարտ, իտալացի գիտնական Անժելո Պերնիչե և ուրիշներ։

Սրանցից ոմանք «Սերեոսի Պատմության» առաջին շորս գլուխներն անշատելով բուն Պատմությունից, համարել են մեկ կամ մի քանի ուրիշ հեղինակների գործ, ոմանք էլ հերքել են այդ կարծիքը։

Հարցը «Սերեոսի Պատմության» շրջանակներից դուրս գալով տարածվել է նաև ուրիշ մատենագիրների վրա (Փավստոս Բուզանդ, Ղազար Փարպեցի Մովսես Խորենացի, Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ) և դարձել նրանց մասին եղած բանասիրական հետախուզումների բաղկացուցիչ մաս։ Այս տեսակետից էլ՝ հարցի լուծումը կարող է միաժամանակ նպաստել նաև նշված մատենագիրներին վերաբերող որոշ խնդիրների պարզարանմանը։

1939 թվականին ահագեմիկոս Ստեփանոս Մալխասյանցը Մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա կազմեց «Սերեոսի Պատմության» բնագիրը և այն հրատարակեց որպես մեկ հեղինակի գործ³։ Սրանով կարծես լուծվանք էր արվում «Սերեոսի Պատմության» առաջին մասի բանասիրական քննությանը։

Անհրաժեշտությունը, սակայն, թելադրում է նորից անդրադառնալ հարցին։

Սույն հոդվածում մենք քննության ենք ենթարկելու Սերեոսին վերադրվող Պատմության խոստարանությունը (առաջարանը), որը վճռական դեր ունի խնդրի լուծման գործում։ Խոստարանությունում հեղինակը հայտնում է իր գրելիք նյութի բովանդակությունը։ Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն չի համապատասխանում «Սերեոսի Պատմությանը», հետևարար և՛ նրան չի պատկանում։

Բերենք Խոստարանությունը.

³ Սերեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն, շորորդ տպագրություն, բաղդատուիկամբ ձեռագրաց, հանգերձ առաջարանիւ ևւ ծանօթագրութեամբք ի ձեռն Սա. Մալխասեանց, Արմֆաճ, Երևան, 1939 (այսուհետև՝ ՍԵՊ)։

ԽՈՍՏԱՐԱՆՈՒԹՒԻՆ ԱՌԱՋԻԿԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՅ՝

նւ Էղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի՝⁵ զանստորագրեալ⁶ ժամանակ և զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս և ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն Էղելոյ,

4 Այս վերնագիրը Մալխասյանցինն է, Չեռագիրը խորագիր չունի:

5 Չգալի դժվարություն ներկայացնող խոստարանության, մանավանդ սկզբի տողերի, վերձանամբ դրադվել են շուրջ տասր բանասեր՝ Միհրդատյան, Պատկանյան, Լանդլուա, Յեթթեր, Մառ, Խալաթյանց, Մատիկյան, Ակինյան, Մալխասյանց, Մանանդյան և ուրիշներ: Չգտելով հասկանալ ընագիրը՝ որոշ բանասերներ վերձանաման ընթացքում իրենց ենթադրություններին հարձար բառերով և քերականական ձևերով են պատվաստել այն: Բառերից մի բանիսի վերձանամբ դարձել է բանասիրական հարց: Գրանցից է նաև վարժ խուզակի արտահայտությունը: Սա. Մալխասյանցը գտնում է, որ «Խուզակի բառը ոչ մի տեղ չի հանդիպում, չնայած գիտնականները առանց որևէ հիմքի այն հասկանում են խուզակի (հետազոտող) իմաստով» (История Епископа Себеоса, перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, Ереван, 1939, стр. 131): Այստեղից Երևում է, որ Մալխասյանցը խուզակի-ն դիտել է որպես բառի ուղիղ ձև, ուղղական հելովում, և, գտնելով, որ հայերենում այդպիսի բառ չկա՝ չի թարգմանել այն: Մինչդեռ ընագրում բառն օգտագործված է սեռական հոլովով (ուղ. խուզակ): «Վարժ խուզակի» նշանակում է «վարժ հետազոտողի»: Չեղինակը հայտնում է, թե վարժ հետազոտողի կամավոր պահանջով չէ, որ խնքը գրիչ է վերցրել. «Նւ Էղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի», այնինչ Մալխասյանցի թարգմանությանը ստացվել է այնպես, թե իբր հեղինակը իր սևփական ցանկությանը չէ, որ սկսում է գրել («Мне пришлось не по собственной надобности приняться за описание», стр. 11): Խուզակի-ն չեն վերձանել նաև «Սերենոսի Պատմության» մյուս թարգմանիչները՝ Պատկանյանը (սուտերեն) և Լանդլուան (ֆրանսերեն):

6 «Սերենոսի Պատմության» բոլոր տպագիր ընագրերը, ինչպես նաև մայր ձեռագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 2639) և երկու ուրիշ ձեռագրեր (№№ 2935, 6454) ունեն «զանստորագրել», ինչ. «զանստորագրել»: Հայերենում այսպիսի բառ չկա: Մինևույն մայր օրինակից ծնված այս սխալը («զանստորագրել») ունեն նաև Լենինգրադի Արևելագիտական ինստիտուտի ձեռագիրը (որի հիման վրա կատարված է «Սերենոսի Պատմության» պետերբուրգյան հրատարակությունը, 1879 թ.), Վիեննայի Միթթարյան Մատենադարանի №№ 52 և 86 ձեռագրերը և Փրուսադեմի Ս. Հակոբյանց վանքի № 521 ձեռագիրը: Թյուրիմացությունը առաջացել է «զանստորագրել» բառի և տասը ա-ի հետ շփոթելու հետևանքով: Այս պատահական գրչական միջպակը առիթ է տվել զանազան ենթադրությունների: Բառը սրբագրելու համար առաջարկված բոլոր փորձերը հետացել են ընագրից: Այսպես, առաջարկվել է «զանստորագրել»-ի փոխարեն կարգալ զգայն ստորագրել» (Միհրդատյան, Մառ), «զայն ստորագրել» (Միհրդատյան), «զան ստորագրել» (Միհրդատյան, Պատկանյան, Գ. Տեր-Պողոսյան), «անստեխու գրել» (Յեթթեր), «զանստու գրել» (Մատիկյան), «զանստուզն եկառագրել» (Ակինյան) և այլն: Որ աղավաղված բառում թաքնված է «ստորագրել» բառը և որ ընագրի տվյալ հատվածում միայն այդ բառն է սպասելի՝ երևում է նրանից, որ բոլոր բանասերները որպես ուղղում առաջարկել են հենց այդ բառը կամ՝ նույնիմաստ «նկարագրել», «գրել» բառերը: Այսպես միաձայն գտնվելով «ստորագրել»-ի դեպքում՝ բանասերները խիստ անհամերաշխ են եղել այդ բառի մյուս մասնիկի՝ զան ծխտական նախածանցի հարցում: Մատենադարանի №№ 2867 և 3122 ձեռագրերում գտնում ենք բառի ուղիղ ձևը՝ «զանստորագրել»: Բառը ճիշտ են թարգմանել («неописанное время») Գր. Թալաթյանցը (Армянский эпос в Истории Армении Монеся Хоренского, Москва, 1896, стр. 73. Այստեղ ճիշտ է թարգմանված նաև խուզակ բառը), Սա. Մալխասյանցը (История епископа Себеоса, 1939, стр. 11), Ն. Մանանդյանը («Нач. ист. Арм.» Мар-Абаса—«Палестинский сборник», 1956, стр. 74, ճիշտ է նաև խուզակ-ը): Բ. Պատկանյանը և Լանդլուան իրենց թարգմանություններում այս բառը բաց են թողել ընագրից:

և ցուցից համառատիւ գարդեաց ժամանակացս գաղեալիցս վերաբերութիւն⁷.
 գամս⁸ և զաւուրս հինգ⁹ քազաւորացն յիշատակելով:

Անդ¹⁰ հայելով ի մատենն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ
 [յարձանագիրն]¹¹, զոր եզիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրն¹² Բաղափի,
 յապարանն Սանատուկ արեալի, հանդէպ դրան արեւունական տաճարին,
 ծածկեալ յաւերածի արեւունական կայնեկցն: Քանզի զսինս տաճարին այնորիկ
 խնդրեալ ի դուռն արեալին Պարսից և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն՝ աւտ¹³
 դիպան արձանագրին, դրոշմեալ ի վերայ վիմի գամս և զաւուրս հինգ քազա-
 տուրացն Հայոց և Պարսկաց, յունարէն դպրութեամբ, զոր իմ գտեալ ի Միջա-
 գետս, ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ գրուցակարգել, Բանգի այս¹⁴ ու-

7 Ձեռագրերում՝ «վերաբերութեան», որը ընթացիկապես փոխարինվում է նախադասու-
 թյանը: Մենք ուղղեցինք «վերաբերութիւն» (Հմմտ. ն. Ակինյան, Սերիոս Եպո. Բազրատունեաց
 և իւր Պատմութիւնն ի Հերակղ — «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 405 և այլուր): Այս բառն
 ունի մի քանի նշանակութիւն, որոնցից մեկն է «ի վերայ բերումն, դալուստ ի վերայ, յարձա-
 կումն սաստիկ» (Հայկազյան բառարան, հտ. Բ, էջ 802), «վրայ դալ, հարձակուել» (Մտ. Մալ-
 խասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1945, հ. 4, էջ 320) և այլն: Հմմտ.
 «Անդերձանելի լինելով ի վերաբերութեան» (Գրքի Պիտոյից: Տես՝ Հայկազ-
 րան. նույն էջը): «Ձաղեալիցս վերաբերութիւն» նշանակում է «աղետների վրայ դալը, վրայ
 հասնելը, հարձակվելը», «աղետների ժամանակը»: ն. Մար (О Начальной истории Ар-
 мении* Анонима, „Византийский временник, 1894, стр. 280), Գ Մալաթյանցը (Армян-
 ский эпос, стр. 73) և Հ. Մանանդյանը („Палестинский сборник“, стр. 74) նույնպես
 բնորէ կն բառի այս նշանակութիւնը: Գ. Պատկանյանը Թարգմանել է отношение (Ис-
 тория императора Иракла, Сочинение Себеоса, писателя VII века, С. Петербург,
 1862, стр. 1), որը «յարաբերութիւն» — և ոչ՝ «վերաբերութիւն» — բառի Թարգմանութիւնն
 է: Նույն իմաստն է տվել նաև Լանդլուան (Collection..., Paris, 1867, p. 195): Մալխաս-
 յանցը նույնպես ճիշտ չի Թարգմանել („обстоятельства“, որը «հանդամանքներ» բառի
 Թարգմանութիւնն է. Ист. еп. Себ., стр. 11).

8 Այս՝ «գամս» բառից սկսած մինչև խոստարանութիւն վերջը ն. Ակինյանը պահում է
 տեղից և փոխադրում Պատմութեան բնագրի մեջ (տես ն. Ակինյան, Սերիոսի «Ժամանակա-
 գիրն» և Փ. Բիւզանդեայ Ա. պատմութիւնը — «Հ. Ամս.» 1938, էջ 14—19, 135—138 կն):
 Միաժամանակ նա իր սրբագրութիւններով այնպես է կերպարանափոխում բնագիրը, որ վերջինս
 գաղարում է գիտական հետաքրքրութիւն ներկայացնելուց:

9 Այս բառի մասին՝ հետո:

10 Մալխասյանցը «անդ»-ը դարձրել է «անդր», սակայն ձեռագրերում ամենուրեք «անդ»
 է: «Անդ հայելով» նշանակում է «այնտեղ (Միջագետքում) նայելով». այնպես, որ բնագիրն
 այտանդ սրբագրութեան կարիք չունի:

11 «յարձանագիրն» բառը վերականգնել ենք մենք: Ասանց այդ բառի՝ նախադասութիւնը
 նշանակում է «Մատենն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ, զոր եզիտ դրոշմեալ ի վերայ
 արձանի», այնինչ՝ հասկանալի է, որ Մարաբան ոչ թե իր գիրքն է գտել արձանի վրայ, այլ՝ այն
 արձանագրութիւնը, որն արտագրել է իր գրքի մեջ: Որ «յարձանագիրն» բառը, իրոր, եղել է
 նախադասութեան մեջ՝ երևում է շորս ատղ հետո կրկնվող նույն արտահայտութիւնից, որտեղ
 արդեն «յարձանագիր» բառը պահպանված է. «արձանագրին, դրոշմեալ ի վերայ վիմի»: Այս
 արտահայտութեան օրինակով մենք վերականգնեցինք՝ «յարձանագիրն... դրոշմեալ ի վերայ
 արձանի»:

12 Բնագրում՝ Մծրին: Պետր է լինի Մծուրն: Հմմտ. ն. Աղսնց («Виз. врем.», т. VIII,
 1901, стр. 97), ն. Ակինյան, Սերիոս Եպո. Բազրատունեաց... («Հ. Ամս.», 1923, էջ 407—
 409), Մանանդյան («Палестинский сборник»), стр. 75, 76) և այլուր:

13 Բնագրում՝ քստ: (Հմմտ. ՍԵՊ, էջ 162):

14 Բնագրում՝ այսու: Հաջորդ՝ «ունել» բառի ու-ն գրչի կողմից կրկնվելով միացել է
 «այս» բառին և տվել «այսու ունել»: ն. Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 405) առա-
 շարկում է կարգալ, «այս սին ունել», բայց սա իր տեարով շատ հետո է «այսու ունել»-ից,
 բացի այդ՝ այսուր չի կարող վերնագիր ունենալ:

նէր վերնագիրն այսպէս. «Ես Ազարանգեղոս գրիչ, գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին քաղաքացն Հայոց, հրամանա քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիաննէ արեւունի»: Զոր փոքր մի և ապա յիւրում տեղուոջն տեսցես զպատեննն»¹⁵:

*Քարգմաններ*¹⁶:

«Վարժ հետազոտողի քննական ցանկութեամբ չէ, որ ես ձեռնարկում եմ գրել չգրված ժամանակի և նախնի քաջերի պատմությունը, հիշատակել որոշ առապելներ: Նույնը շարունակելով ես կասեմ հետազոտում եղածը և համառոտ ցույց կտամ ներկա ժամանակների աղետների վրա հասնելը, հիշատակելով հինգ քաղաքների տարիները: Այնտեղ նայելով Մարաբա փիլիսոփա Մծուրնացու մատյանը (այն արձանագրությանը), որը նա գտավ արձանի վրա դրոշմված, Մծուրն քաղաքում, Սանատուկ արեւայի ապարանքում, արեւնական տանարի դռան հանդեպ, արեւայական կայանի ավերակների տակ ձածկված, երբ որ այդ տանարի սյուները պահանջեցին պարսից արեւայի դուռը և երբ սյուների պատնառով բացեցին ավերակները՝ հանդիպեցին արձանագրությանը՝ դրոշմված վեմի վրա՝ Հայոց և Պարթևաց հինգ քաղաքների տարիները՝ հունարեն գրությամբ: Սա (արձանագրությունը — Գ. Ա.) գտնելով Միջագետքում, նրա աշակերտների միջոցով¹⁷, կամեցա ձեզ պատմել, որովհետև սա ուներ այսպիսի վերնագիր. «Ես՝ Ազարանգեղոս գրիչս, այս արձանի վրա իմ ձեռով գրեցի Հայոց առաջին քաղաքների տարիները, քաղելով արեւունի դիվանից, քաջն Տրդատի հրամանով»: Որի պատեններ կտեսնես էիչ հետո, իր տեղում»:

Քնններ խոստարանության տարրերը և տեսները, թե նրանք համապատասխանում են «Սերեոսի Պատմության» բովանդակությանը:

**«ԵՒ ՅՈՒՅԻՅ ՀԱՄԱՌԱԻՏԻԻՔ ԶԱՐԴԵԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅՍ ԶԱՂԵՏԻՅՍ
ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ՝ ԶԱՄՍ ԵՒ ԶԱԻՈՒՐՍ ՀԻՆԳ ԹԱԳԱԻՈՐԱՅՆ
ՅԻՇԱՏԱԿԵԼՈՎ»:**

Հեղինակը խոստանում է նկարագրել իր ժամանակակից աղետները, հիշատակելով հինգ թագավորների տարիները:

Այն բանասերները, որոնք Սերեոսին վերադրվող Պատմությունը դիտել են որպես մեկ հեղինակի՝ Սերեոսի գործ, բնականաբար խոստարանությունը նույնպես համարելով նույն հեղինակին, փորձել են Պատմության բնագրում գտնել այս հինգ թագավորներին:

Որոնումները, սակայն, որևէ արդյունք չեն տվել, որովհետև, ինչպես նրշվեց, խոստարանությունը կապ չունի «Սերեոսի Պատմության» հետ:

Երբ այժմ վերանայում ենք այդ ուղղությամբ կատարված հետախուզումները՝ տեսնում ենք, որ «Սերեոսի Պատմության» մեջ չգտնելով որևէ թագավորական հնգյակ, որը որոշակիորեն համապատասխաներ խոստարանությունում նշված հինգ թագավորներին, բանասերներն առաջադրել են իրենց սե-

¹⁵ ՍեՊ, էջ 1—2:

¹⁶ Նկատի ունենալով, որ խոստարանության յուրաքանչյուր մանրամաս իրենից ներկայացնում է առանձին բանասիրական հարց՝ մենք ձգտել ենք հնարավոր չափով հարազատ մնալ բնագրին՝ Քարգմանությանը դիմելով միաժամանակ նաև որպես վերժաման միջոցի:

¹⁷ «ԵՒ ԵՆՐԻՆ ԱՂԱԿԵՐԱՅՆ»-ը մենք Քարգմանում ենք «Նրա աշակերտների միջոցով» և ոչ թե՛ «Նրա աշակերտների մոտ» (Պատկանյան, Լանդլուա, Մալխասյանց և այլք), որի դեպքում կլիներ «առ նորին աշակերտան»:

փական թագավորներին, որի հետևանքով հինգ թագավորներ են համարվել մերթ ամենավաղ ժամանակների հեթանոս թագավորներ, մերթ՝ քրիստոնյա կայսրեր, մերթ խիստ նշանավորներ, մերթ՝ հազիվ նշմարելիներ, մերթ հեղինակին ժամանակակիցներ, մերթ վաղուց մեռածներ և այլն: Այսպես, Ն. Ադոնցը հինգ թագավորներ է առաջադրել պարսից թագավորների՝ Որմիզդ, Խոսրով Ապրվիզ, Կավատ, Արտաշիր, Հազկերտ¹⁵, Ն. Ակինյանը իրար է խառնել հույն և պարսիկ թագավորներին՝ Մորիկ, Խոսրով Ապրվիզ, Հերակլ, Կոստանդին, Հազկերտ¹⁶, Ն. Մառք ներկայացրել է Սելևկյան երեք՝ Սելևկոս Նիկանոր, Անտիոքոս Մուսեր, Անտիոքոս Թևոս և պարսկական երկու թագավորների՝ Արշակ Մեծ, Արշակ Քաշ²⁰, Ստ. Մալխասյանցն առաջարկել է միայն բյուզանդացի կայսրերի՝ Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Նրակզակ և Կոստոս²¹, Խալաթյանցը համարվոր է համարել, որ դրանք եղել են Աղաթանգեղոսի արձանագրությունում հիշված հինգ հայ և պարսիկ թագավորները²², միջնադարյան մի հեղինակ՝ Սիմեոն Ապարանցին (XVI դար) հինգ թագավորներ է համարել նարուզդունուրյան ժամանակաշրջանի թագավորների՝ Զարեհ, Արմոզ, Սարհանգ, Շավարշ, Փանավաղ՝

Արանց երեզից թագաւորեալ,
Հայոց և Պարսեաց տիրեալ...
Նախ Զարեհի ըզՊագն առեալ,
Ապա Արմոզն արիացեալ,
Զկրնի՝ Սարհանգն սխառցեալ,
Շավարշ ըզՓանուրաղ տուեալ...²³

Ակինյանը տեսնելով, որ ինչպես իրեն, այնպես էլ մյուս բանասերների ենթադրությունները չեն համապատասխանում իրականությանը և ոչ մի կերպ չի հաջողվում «հինգ» բառը հարմարեցնել «Սերեոսի Պատմության» բնագրին՝ վերանայել է տարիներ առաջ հայանած իր կարծիքը և այս անգամ արդեն «հինգ» բառի մեջ գիտեղել է ոչ թե հինգ թագավորների, այլ ... դրբում հանգիստը բոլոր թագավորներին, նրանց տեղաբաշխելով հինգ թագավորություններին՝ մեջ՝ «Սելևկեանց, Պարսեաց, Հայոց, Պարսից ու Հոռմայեցոց»²⁴: Այսպիսով հինգը վերածվել է հարյուրի (Ակինյանի նշած հինգ թագավորությունները բաղկացած են շուրջ հարյուր թագավորներից):

Թե ինչ սկզբունքով են առաջնորդվել բանասերները իրենց խայտարեկո հնդչակներն առաջադրելիս՝ հայանի չէ: Եթե, օրինակ, Ադոնցը նկատի է ունեցել Մասանյան թագավորներին՝ ապա նրանց թիվը «Սերեոսի Պատմություն»-ում կրկնապատիկ ավելի է հնդից, եթե Ակինյանը նախընտրել է հույն և պարսիկ թագավորներին՝ սրանց քանակը նույնպես հնդից շատ է, Մառի

¹⁵ Н. Адонц. Начальная история Армении у Себеоса— «Визант. временник», 1901, том VIII, вып. 1—2, стр. 75, прим.

¹⁶ Ն. Ակինյան, Սերիոս կայսերոսոս Բագրատունեաց և իւր Պատմութիւնն ի Հերակլեոս Մասանազրակեան հետազոտութիւններ, հատ. Բ, Ազգ. Մատենադարան, ՃԳ, Վիեննա, 1924, էջ 48, ծան.:

²⁰ Н. Марр. О «Начальной истории Армении» Анонима.— «Виз. врем.», 1894, № 1, стр. 279—280.

²¹ ՍՅՊ, էջ ԻԾ ևԵ:

²² Հմմտ. ՍՅՊ; էջ ԽԵ:

²³ Սիմեոն Ապարանցի, Վիպասանութիւն սախ Պահլաւունեացն դարմի և Մամիկոնեանցն սեռի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 17—19:

²⁴ Ն. Ակինյան, Սերիոսի «Ժամանակագիրն»... («Հ. Ամս», 1938, էջ 23—24 ևԵ):

առաջարկած հնգյակը, ի տարրերություն մյուսների, վերցված է «Սերեոսի Պատմության» Ա մասից, սակայն այստեղ նույնպես հանդես են գալիս մի քանի անգամ ավելի շատ, քան Մառն է նշել, Սելևկյան և պարթև թագավորներ: Ո՞րն է, ուրեմն, սկզբունքը:

Շփոթն այնքան է խորացել, որ բանասերներից ոմանք (օրինակ՝ Ադոնցը), մի կողմից համոզված լինելով, որ «Սերեոսի Պատմությունը» Հերակլ կայսեր պատմությունն է, մյուս կողմից մոռացել են իրենց առաջադրած թագավորների շարքում տեղ հատկացնել նաև այս կայսրին: Հակասությունից զերծ չի մնացել նաև Մալխասյանցը: Նա մեկ գրում է, որ «Սերեոսի բուն նախնական է եղել՝ զբել կործանիչ և ապականող՝ Աստուց անիծված կոսրովի պատմությունը...»²⁵, մեկ էլ իր առաջադրած թագավորական հնգյակի մեջ տեղ չի տալիս գոնե այս կոսրովին:

Կամայականորեն առաջարկված հնգյակների այս բաղմազանությունն ինքնին ապացույց է այն բանի, որ «Սերեոսի Պատմություն»-ում ոչ մի թագավորական հնգյակ չկա և որ թագավորների մասին հիշատակող խոստարանությունը կապ չունի «Սերեոսի Պատմության» հետ:

Ք. Պատկանյանը՝ հարչուր տարի առաջ իր հրատարակած «Սերեոսի Պատմություն»-ում (իմա՝ ուսաներն թարգմանությունը) տողատակի մի փոքրիկ ծանոթագրության մեջ, բնագրի հիմն գրառի դիմաց ծանոթագրում է. «Միևնույն էջում երկու անգամ հանդիպող հիմն գրառն այստեղ ոչ մի նշանակություն չունի: Մենք մեծ վստահությամբ կկարդայինք հիմն, եթե բառը հանդիպեր միայն մեկ անգամ»²⁶:

Պատկանյանի ծանոթագրությունը բխում է նախադասության ընդհանուր ոգուց, որին, իրօք, չի համապատասխանում հիմն գրառը, բայց սոսկ նախադասությանը վերաբերող ծանոթագրությունը բավական չի եղել, որպեսզի հետագա բանասերներին համոզեր բառի անճշտության մեջ. դրա համար էլ հինգ թագավորներ որոնող բանասերներն անտեսել են այդ ծանոթությունը:

Պատկանյանի կարծիքը մասամբ կրկնել են Մատիկյանը²⁷ և Ակինյանը²⁸, բայց սրանք նույնպես բավարարվել են միայն հայտարարություններով, առանց քննելու բնագիրը:

Քանի որ այժմ ընդհանուր ճանաչում է գտել «Սերեոսի Պատմության» Մալխասյանցի հրատարակությունը, ուստի հինգ թագավորների կապակցությամբ նույնպես իշխողը Մալխասյանցի կարծիքն է:

Ծանոթանանք նրա հետ: Քանի որ, — գրում է Մալխասյանցը, — Սերեոսի ժամանակ դեռ սովորություն չէր դարձել փրկչական տարեթիվը գործածել ժամանակագրական հաշիվների մեջ, հեղինակները սովոր էին անցքերի ժամանակը նշանակել տիրող թագավորների տարիներով: Ըստ այսմ Սերեոս խոստանում է նկարագրել յուր ժամանակի ազետալի անցքերը, որոնք տեղի ունեցան հինգ թագավորների օրերով: Այս հինգ թագավորներն են... հունաց այն հինգ թագավորները, որոնց ժամանակ կատարված դեպքերը նկարագրված են Սերեոսի Պատմության այս ժամանակակից մասում, այսինքն՝ Մորիկ, Փոկաս,

²⁵ ՍեՊ, էջ 181:

²⁶ История императора Иракла..., С. П.-Бург, 1862. стр. 1. прим. 3.

²⁷ Ա. Մատիկյան, Անանունք կամ կեղծ Սերեոս, Վիեննա, 1913, էջ 68:

²⁸ Ն. Ակինյան, Սերեոսի «ժամանակագիրն»... («Հ. Ամս.», 1938, էջ 24):

Հերակլ, Երակղակ և Կոստոս: Առաջին հույն կայսրը, որ հիշվում է այս ժամանակակից պատմության մեջ՝ Մորիկն է, և վերջինը, որի կենդանությունը վերջանում է պատմությունը՝ Կոստոսն է»²⁹:

Այսպիսով, Մալխասյանցը «Սերեոսի Պատմությունում» հանդիպող հինգ բյուզանդական կայսրերին նույնացնում է խոստարանությունում ակնարկված «հինգ» թագավորների հետ և գտնում, որ խոստարանությունը ընդհանուր է նաև «Սերեոսի Պատմության» համար, հետևաբար և՛ «Սերեոսի Պատմությունը» գրված է մեկ հեղինակի կողմից:

Սկզբից ևեթ ասենք, որ մեծանուն դիանականը ճիշտ չի որոշել բյուզանդական կայսրերի քանակը «Սերեոսի Պատմության» մեջ: Մորիկից մինչև Կոստոս ընկած ժամանակամիջոցում թագավորել են ոչ թե հինգ, այլ վեց բյուզանդական կայսրեր: Ուրեմն կապ չկա խոստարանության հինգ՝ և «Սերեոսի Պատմության» վեց թագավորների միջև: Այդ կապը, ինչպես ստորև կտեսնենք, բացառված կլինի նույնիսկ այն դեպքում, եթե թագավորների քանակը պատահաբար համընկներ:

Մալխասյանցը անտեսել է «Սերեոսի Պատմությունում» հանդես եկող բյուզանդական կայսրերից մեկին՝ Հերակլի որդի Կոստանդինն, որի գա՛րարձրանալու մասին կարգում ենք. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Հերակղոսս զորդի իւր զԿոստանդինն, ետ զնա ի ձեռն սրնկդիտոսին, և յանձնեալ ամենայն մեծամեծացն պալատոյն՝ հաստատեաց զնա յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ: Եւ իւր առեալ յանձն զանուն զաւրաւորութեան, հանդերձ եղբարրն իւրով Թէոդոսի»³⁰ գումարեալ ժողովեաց զբազմութիւն զաւրացն, և անցեալ զնաց յԱսորեստան ի կողմանս Անտիոքացւոց»³¹: Մի այլ տեղում՝ «Հաճոյ թուեցաւ Երակղի և ամենայն սինկդիտոսացն նստուցանել զԿոստանդոս որդի Երակղի յաթոռ թագաւորութեանն... Ապա յայնժամ աւելի ևս հաստատեցին զԿոստանդին ի պատիւ թագաւորութեան ըստ առաջին բանին»³²:

Ուրեմն, հիմք չկա Կոստանդին կայսրին անտեսելու կամ արժեքազրկելու՝ այսպիսի խոսքերով. «Կոստանդինն՝ քանի որ նա թագավորել է սակաւ ատարս, ուրեմն պատմական-ժամանակագրական տեղ չէ գրավել՝ Սերեոսը հաշվի չի առնում: Բ զպրութեան ցանկի մեջ էլ նրան և Երակղակին միասին է նշանա-

²⁹ ՍեՊ, էջ 159—160:

³⁰ Թեոդոս անունը, որ հանդիպում է «Սերեոսի Պատմության» նաև հետագա էջերից մեկում (107), գրչական սխալ է, որը թափանցել է նաև Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական Պատմության» մեջ (Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 118): Հերակլ թագավորը Թեոդոս անունով կրթայր չի ունեցել: Գրիչները Թեոդոս-ի փոխարեն ընդօրինակել են Թեոդոս (հմմտ. H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos, Leipzig, 1875, S. 12): Այդ նույն բախտին է արժանացել «Սերեոսի Պատմություն»-ում նաև մեկ ուրիշ՝ Թեոդորոս՝ Տրպատունին: Մրա անունը նույնպես 50-րդ էջում Թեոդոս է գարձել: Բայց այս դեպքում կան երկու բացարձակ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ Թեոդոս-ը գրչական սխալ է. 52 և 53 էջերում միևնույն Տրպատունին կոչված է Թեոդորոս Տրպատունի: Վարդան Արևելցու Պատմությունում (Վենետիկ, 1862) ավելի ցայտուն է երևում Հերակլի կրթայր Թեոդորոսի անվան ազգավազումը: Այստեղ 61-րդ էջում կարդում ենք Թեոդոս, 63-ում՝ Թեոդորոս: Այնպես, որ ճիշտ չէ Ք. Պատկանյանը, երբ գրում է. «Հայ մատենագիրները սխալվում են, երբ Հերակլ կայսեր կրթորը կոչում են Թեոդոս» (История имп. Иракла..., С. П.-Бург, 1862, стр. 211, прим. 201): Սխալը ոչ թե հայ հեղինակներինն է, այլ՝ ընդօրինակողներինը:

³¹ ՍեՊ, էջ 81—82:

³² Անդ, էջ 92:

կում»³³։ Իրականում «Սերեոսը» Կոստանդինն ոչ միայն հաշվի է առնում, այլև ավելի պաշտած տեղ է հատկացնում, քան Մալխասյանցի նշած հինգ կայսրերից թեկուզ հենց այս երակղակին։ Այն ժամանակ, երբ Երակղակը «Սերեոսի Պատմության» մեջ հանդես է դալիս ընդամենը մեկ անգամ՝ այդ նույն ժամանակ Մալխասյանցի անտեսած Կոստանդինն հանդիպում ենք Պատմության 81, 92, 109, 113 և այլ էջերում։ Բ դպրության ցանկում նույնպես նա ավելի երեկ է, քան Երակղակը։ Ահա այդ հատվածը. «Թագաւորեն... Կոստանդին և Երակղակ։ Ի նմին ամի մեռաւ Կոստանդին դաւեալ ի մարէն։ Եւ թագաւորէ Երակղակ։ Դարձեալ փոխեցաւ Երակղակ, և թագաւորէ Կոստոս՝ որդի Կոստանդեայ, որ կոչեցաւ յանուն հաւր իւրոյ Կոստանդին»³⁴։

Այս ցանկի մասին է, որ Մալխասյանցը գրում է. «Բ դպրության ցանկի մեջ էլ նրան (Կոստանդինն — Գ. Ա.) և Երակղակին միասին է նշանակում», այսինքն՝ տեսեք, թե Կոստանդինն ինչքան աննշան մի կայսր է, որ Սերեոսը նրան Բ դպրության ցանկում նույնիսկ առանձին տեղ չի հատկացրել, այլ նշել է Երակղակի հետ միասին։

Վաստակուն դիտնականը հաշվի չի առել, որ եթե Կոստանդինը ցանկում առանձին տեղ չունի և այդ հանգամանքն իրավունք է տալիս՝ նրան զրկելու թագավորությունից, ապա ճիշտ միևնույն վիճակում է գտնվում նաև Երակղակը, որովհետև սա էլ ցանկում առանձին տեղ չունի և կանգնած է հենց նույն Կոստանդինի կողքին։ Ուրեմն, կամ պետք է Երակղակին էլ, Կոստանդինի նման, թաղից զրկել և ճանաչել միայն շորս կայսրերի իրավունքը, կամ էլ, — որ ավելի ճիշտ կլինի, — երկուսին էլ հավասար ուշադրություն մատուցել և արձանագրել վեց կայսրերի իրական դոյությունը «Սերեոսի Պատմություն»-ում։ Երկու դեպքում էլ արդյունքը նույնն է. ո՛չ շորսը, ո՛չ էլ վեցը հնգյակ կազմել չեն կարող։

Ի պաշտպանություն «մերժված» Կոստանդինի՝ ավելացնենք, որ այս կայսրը հայ մատենագրության և առհասարակ իրական պատմության մեջ շատ ավելի ծանոթ է, քան Երակղակը։ Ստեփանոս Ասողիկը, օրինակ, Երակղակին չի ճանաչում, մինչդեռ Կոստանդինն քաջ ծանոթ է։ Թող դարձանալի չլինի, եթե ասենք, որ ինքը՝ ակադեմիկոս Մալխասյանցն իր կազմած բյուզանդական կայսրերի մի ցուցակում՝ Երակղակին բոլորովին չի հիշատակել, իսկ Կոստանդինն պաշտած տեղ է հատկացրել³⁵։ Վերջապես դարձյալ Մալխասյանցը «Սերեոսի Պատմության» գլուխներից մեկը վերնագրել է «...Մահ Հերակլի և քաղաւորել որդոյ նորա Կոստանդինի»³⁶...

Որո՞նք են, սակայն, խոստարանությունում ակնարկված իրական թագավորները։ Դիմենք հենց խոստարանությանը։ Այստեղ կա թագավորներին վերաբերող երեք նախադասություն. ա) «զամս և դաւորս հինգ թագաւորացն», բ) «զամս և դաւորս հինգ թագաւորացն Հալոց և Պարբևաց», գ) «զամս առաջին թագաւորացն Հալոց»։ Ինչպես տեսնում ենք, նախադասություններից և ոչ մեկում բյուզանդական կայսրերին վերաբերող բառ չկա։ Խոսքն ամենուրեք հայ (և պարթև) թագավորների մասին է։

Հալոց բառը բացակայում է միայն առաջին նախադասությունում, բայց հենց հաջորդ նախադասությունում հեղինակը լրացնում է այդ բացը՝ գրելով

³³ Ս տ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, Սերեոսի Պատմությունը և Մ. Խորենացի, Թիֆլիս, 1899, էջ 75։

³⁴ ՍեՊ, էջ 22։

³⁵ Տե՛ս անդ, էջ 176։

³⁶ Անդ, էջ 165։

«զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց», իսկ քիչ հետո՝ «զամս առաջին թագաւորացն Հայոց»: Առաջին նախադասութեան մեջ Հայոց բառի բացակայութիւնը խոսում է հենց այն մասին, որ հայ թագաւորների ազգութիւնը (որը միաժամանակ նաև հեղինակի ազգութիւնն է) բնագրում այնքան հասկանալի է, որ հեղինակը նույնիսկ այն չի նշել: Նա այդպես է վարվել նաև հայոց «նախնի բաշերի», հայկական «առասպել»-ների և Հայաստանի «չնկարարված ժամանակի» մասին խոսելիս («...զանստորագրեալ ժամանակ և զնախնի Բաշացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս») ոչ մի տեղ չօգտագործելով Հայոց բառը:

Այդպես է նախադասութեան ընդհանուր ուղին:

Խոստարանութիւնը պարունակող ամբողջ գլխում ներկայացվում է Հայաստանի հեթանոսական շրջանը, բերվում են հայ ժողովրդի կազմավորմանը վերաբերող հին առասպելներ: Այսպիսի մի տեղում հանդիպող «հինգ թագաւորներ» բառի տակ հասկանալ Բյուզանդիայի կայսրերին՝ հնարավոր է միայն թյուրիմացութեան դեպքում: Եվ այդ թյուրիմացութիւնը տեղի է ունեցել: Իրար են միացել երկու տարրեր սկզբնաղբյուրներ: Սա առիթ է տվել, որպեսզի նրանցից մեկում ակնարկված թագաւորներին որոնեն մյուսի մեջ:

Այս հանգամանքը թույլ չի տվել ավելի խորը թափանցելու «Սերեոսի Պատմութեան» բովանդակութեան մանրամասերի մեջ և նկատելու, որ «հինգ թագաւորներ» արտահայտութեանն այդ բնագրին չի կարող վերաբերել նաև այն պատճառով, որ այստեղ հիշատակվում են տարբեր ազգութիւնների պատկանող շուրջ Բասն քաղաք, որոնցից որևէ հնգյակ առանձնացնելու համար հարկ կլինէր անպայման ցույց տալ այդ հնգյակի ազգութիւնը: Հակառակ դեպքում սոսկ «հինգ թագաւորներ» արտահայտութիւնը կարող էր հավասարապես վերաբերել բոլոր քսան թագաւորներին:

Այնուհետև պետք է նկատի ունենալ, որ չէր կարող պատահել, որ երեք համարյա միեկնույն բառերից բաղկացած նախադասութիւններում խոսվեր երկու տարրեր ազգութիւնների պատկանող թագաւորների մասին, բայց նշվեր նրանցից միայն մեկի ազգութիւնը:

Երբ համագրում ենք թագաւորներին վերաբերող երեք նախադասութիւնները՝ ստանում ենք այսպիսի մի պատկեր.

զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն [Հայոց]	զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց	զամս [և զաւուրս] առաջին թագաւորացն Հայոց
--	--	--

Ինչպես տեսնում ենք, գործ ունենք միեկնույն նախադասութեան գրեթե բառացի կրկնութիւնների հետ: Միեկնույն միաքր երբեմն հայանվում է մեկ կամ երկու բառով ավելի, երբեմն էլ՝ կրճատվում են այդ բառերը (որոնք մենք լրացրել ենք՝ վերցնելով անկյունավոր փակագծերի մեջ):

Համադրութիւնից պարզվում է նաև, որ առաջին և երկրորդ նախադասութիւններում գտնվող հինգ բառին երրորդում համապատասխանում է առաջին բառը, այլ կերպ ասած՝ միեկնույն թագաւորների մասին մի դեպքում ասվում է հինգ թագաւորներ, մյուս դեպքում՝ առաջին թագաւորներ: Կնշանակի՝ հինգ և առաջին բառերը իմաստով նույնն են և ցույց են տալիս, որ հինգ թագաւորները միաժամանակ ինչ որ երկրի առաջին թագաւորներն են:

Այս ավելալը չի համապատասխանում «Սերեոսի Պատմութեան» ո՛չ Ա մա-

սին, ո՛չ էլ բուն Պատմությունը: Մալխասյանցի նշած բյուզանդական կայսրերն հանդես են գալիս Ա մասում հիշատակված շուրջ 30 հոտմական-բյուզանդական կայսրերից հետո, կնշանակի առաջին բյուզանդական թագավորներ շեն, այդպիսիք շեն նաև բուն Պատմությունում հիշատակված բյուզանդացի կայսրերը: Նույն վիճակում են նաև հայոց և պարթևաց թագավորները, որոնց թիվը բնագրում մի քանի անգամ գերազանցում է հնդին:

Այսպիսով հինգ բառը ոչ մի պայմանով չի հարմարվում «Աերեսոսի Պատմության» բովանդակությանը և ներկայանում է որպես բացարձակ գրչական սխալ: Այնպես որ կարելի է համարձակորեն, առանց վարանելու Պատկանյանի հայտնած այն մտքից, որ բառը խոստարանությունում հանդիպում է երկու անգամ, հինգ-ը սրբագրել հին-ով³⁷:

Հին բառի հետքերը մենք նկատում ենք նաև նրան հաջորդող քաղաուրացն բառում. այստեղ մնացել է հին-ին վերաբերող և դիմորոշ հոգը, որը հինգ բառի հետ միասին կնշանակեր «այն հինգ թագավորների», մի բան, որ բնագրի ավելի հատվածում հնարավոր չէ: Հիշենք, որ բառը պարունակող նախադասությունը Աերեսոսին վերադրվող Պատմության առաջին նախադասությունն է, երբ դեռ ոչ մի թագավորի մասին խոսք չի եղել, ուրեմն հեղինակը չէր կարող այսպիսի մի տեղում գրել «այն հինգ թագավորների»:

Մալխասյանցը և մյուս բանասերներն իրենց թագավորական հնգյակներն առաջադրելիս ելել են հիմնականում «Եւ ցուցից համառատիւմ զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն՝ զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով» նախադասությունից, որը նրանք վերձանել են սխալ: Այս նախադասությունում հեղինակն ուրիշ բան չի արել, քան աղետներին վերաբերող իր խոսքում նորից կրկնել է քիչ վերը հայտնած միտքը: Վերը խոստանում էր «զիմն յիշատակել առասպելս», այստեղ՝ «յիշատակել... հին թագաւորացն». երկուսն էլ վերաբերում են միևնույն հին ժամանակներին: Բայց քանի որ այս նույն միտքը երկրորդ անգամ հայտնելիս հեղինակը այն զետեղել է «զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն» բառերի հետ միասին՝ կարծիք է ստեղծվել, թե այս աղետներն ու «հինգ» թագավորները իրար ժամանակակիցներ են: Սա՝ խոստարանության անկանոն շարահյուսության հետևանքով ստեղծված մի պատրանք է: Հեղինակը սիրում է միևնույն միտքը մի քանի անգամ կրկնել: Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես նա երեք անգամ համարյա միևնույն խոսքերով հիշատակում է «զամս և զաւուրս հին (կամ՝ առաջին) թագաւորացն»:

Այս երեք նախադասություններից վերջին երկուսի նույնությունն այնքան ակնհայտ է, որ Մալխասյանցը նույնպես համաձայնում է հինգ-ը հին-ով սրբագրելուն³⁸: Բայց քանի որ այդ նույն սրբագրությունը նաև առաջին

37 Հին-ը կարող էր հինգ դասնալ ամենարագմագան ճանապարհներով: Բառերի ազգագրումը ձեռագրական աշխարհում սովորական երևույթ է: Ինչ վերաբերում է բառի երկու անգամ հանդիպելուն՝ այդ բացատրվում է նրանով, որ առաջին նախադասությունում հին-ը հինգ դասնալով թափանցել է նաև երկրորդ նախադասության մեջ. քնդորինակող գրիչները նկատելով նախադասությունների նույնությունը՝ նույնացրել են նաև սխալը:

38 Այս առթիվ Մալխասյանցը գրում է. «Բանասերներից ոմանք արամադիր են հինգ բառը այստեղ կարգալ հին, որպես համապատասխան՝ արձանագրության առաջին բառի, բայց այս զեպրում էլ դարձյալ մնում է հակասությունը «քաղաուրացն Հայոց» և «քաղաուրացն Հայոց և պարթևաց» մեջ: Այս հակասությունը, — շարունակում է Մալխասյանցը, — կարծում ենք, կարելի

նախադասության մեջ՝ կնշանակեր վերջնականապես ընդունել խոստարանության և «Սերեոսի Պատմության» անհամապատասխանությունը, դրա համար էլ նա այն անշատում է մյուսներից և առանց պատճառարանելու գտնում է, որ այնտեղ նշված «հինգ թագավորները ոչ մի կապ չունին քիչ վերը հիշված հինգ թագավորների հետ»³⁹: Նա այսպես է վարվում դարձյալ ելնելով այն միևնույն սխալից, որ ստեղծվել է այդ թագավորների և ժամանակակից աղետների համատեղ (միևնույն նախադասությունում) հիշատակված լինելու հետևանքով:

Իր կարծիքը հիմնավորելու համար Մալխասյանցը օգնության է կանչում նաև «Սերեոսի Պատմության» Բ մասը (Ն—Ս գլուխների) նախերգանքը, որտեղ հեղինակը իր պիրքը համարում է

ՄԱՏԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԵԱՆ,
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ...

Այս խոսքերը համեմատելով խոստարանության հետ, Մալխասյանցը գտնում է, որ երկուսն էլ միևնույն միտքն են արտահայտում, նույնիսկ՝ միևնույն բառերով, հետևաբար և երկուսն էլ վերաբերում են միևնույն՝ արդի ժամանակի պատմությանը: «Մատեան ժամանակեան»-ը, — գրում է Մալխասյանցը, — խոստարանության արդի ժամանակն է, «Պատմութիւն քաղաւորական»-ը խոստարանության, ճինգ քաղաւորների տարիներն են»⁴⁰ և այլն:

Որպեսզի ցույց տանք, որ նախերգանքի և խոստարանության միջև կապ չկա՝ բերենք նախերգանքի համապատասխան խոսքերը.

«Մատեան ժամանակեան,
Պատմութիւն թագաւորական,
Վէպ արիական,
Վանումն տիեզերական,
Հէն Մասանական,
ՅԱպրուէզն Խոսրովեան»:

Եւ արդ՝ ասացից դիէպս ի կործանիչն և յապականողն Խոսրով, յԱստուծոյ անիծեալն»⁴¹:

Առաջին տողը՝ «Մատեան ժամանակեան» պարզապես նշանակում է «ժամանակակալական դիրք», ժամանակագրություն, *Χρονογραφία* և ոչ թե՛ «ժամանակակից մատեան» («книга современная»), ինչպես թարգմանում է Մալխասյանցը:

է վերացնել՝ Սերեոսի ազավաղված բնագիրն այսպես հասկանալով, թե Հայոց և Պարթևաց հին (կամ հինգ) թագավորների մասին գրել է Մար Աբասը՝ օգտվելով Ազաթանգեղոսի արձանագրությունից, որտեղ գրված են եղել Հայոց առաջին թագավորների անունները (ՍԵՊ, էջ 162—163): Մալխասյանցի այս բացատրությունից ստացվում է այնպես, որ Ազաթանգեղոսի արձանագրության մեջ պարթև թագավորների անունները չեն եղել և ավելացրել է Մար Աբասը: Այսպիսի ենթադրության կարիք չկա: Իրականում ոչ մի հակասություն դոյություն չունի: Մար Աբասը կարող էր արձանագրության մեջ հանդիպել պարթև թագավորների անուններին, չնայած արձանագրության վերնագրում այդ թագավորների մասին ոչինչ չի ասվել: V դարում հորինված Հայոց պատմություններից և ոչ մեկի վերնագրում չենք հանդիպել պարթև թագավորների անուններ, բայց նրանք բոլորն էլ հիշատակում են այդ թագավորներին:

³⁹ ՍԵՊ, էջ 162:

⁴⁰ ԱՆԳ, էջ 181:

⁴¹ ՍԵՊ, էջ 32:

յանցը: Երկրորդ տողում հայտնվում է, որ ժամանակագրական մատյանն իրենից ներկայացնելու է մի թագավորական պատմություն («Պատմութիւն թագաւորական»): Հաջորդ տողերում բացատրվում է, որ այդ պատմությունը պարսիկների և նրանց աշխարհավեր գործողությունների մասին է («Վէպ արիական, վանումն տիեզերական»), որոնք կատարվեցին սասանյան ավազակ Խոսրով Ապրվեզի («Հէն Սասանական, յԱպրուէզն Խոսրովեան») ձեռքով: Վերջին տողում հեղինակը բացարձակ պարզությամբ հայտնում է, որ սկսում է շարագրել Խոսրով Ապրվեզի պատմությունը («Եւ արդ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յապականողն Խոսրով, յԱստուծոյ անիծեալն»):

Այսպիսով նախերգանքի «Պատմութիւն թագաւորական» արտահայտությունը անվանակոչումն է Խոսրով Ապրվեզի (և ոչ թե «հինգ թագաւորների») պատմության: «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը պարսից թագավորին նվիրած իր գիրքը կոչել է մոտավորապես այնպես, ինչպես պարսից գրականության մեջ հայանի թագավորական պատմություններն են (Խոդայինամե, Շահնամե):

«Սերեոսի Պատմությունն» ավարտվում է 661 թվականին տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությամբ (արաբական ամիրապետ Մավիանը՝ Մուավինն նվաճում է Արարիան, Պարսկաստանը, Նդիպոսը), իսկ Մալխասյանցի նշած բյուզանդական հինգ կայսրերից Մորիկը գահ էր բարձրացել մի այնպիսի ժամանակ (582), երբ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը հավանաբար դեռ չէր ծնվել: Ուրեմն չէր կարող պատահել, որ այդ կայսրին հեղինակը համարեր իրեն ժամանակակից թագավոր: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ «Սերեոսի Պատմությունում» հանդես են գալիս ո՛չ միայն բյուզանդական կայսրեր: Պարսիկ սասանյան թագավորներից Պերոզը, օրինակ, որ ներկայացված է այստեղ, ապրել է «Սերեոսի Պատմության» հորինման ժամանակից շուրջ 200 տարի առաջ: Իհարկե սա նույնպես չէր կարող Սերեոսին ժամանակակից թագավոր համարվել:

Առհասարակ պետք է տեսել, որ շուրջ երկու հարյուր տարվա ժամանակամիջոց ընդգրկող «Սերեոսի Պատմությունն» այնքան բազմաբղետ բովանդակություն ունի, այնքան տարրեր բնույթի և իրար հետ շառնչվող նյութեր կան այստեղ, որ երբևէ հնարավոր չէ գրանք միավորել մի շափի մեջ և վերագրել միևնույն պատմական ժամանակաշրջանին:

Վերը տեսանք, որ Մալխասյանցը բյուզանդական կայսրերի մասին ասում է, որ Սերեոսը նրանց դիմել է՝ իր Պատմության մեջ ժամանակագրությունը ցույց տալու համար. «Քանի որ,— գրում է նա,— Սերեոսի ժամանակ դեռ սովորություն չէր դարձել փրկչական տարեթիվը գործածել ժամանակագրական հաշիվների մեջ, հեղինակները սովոր էին անցքերի ժամանակը նշանակել տիրող թագավորների տարիներով: Ըստ այսմ Սերեոս խոստանում է նկարագրել յուր ժամանակի ազետալի անցքերը, որոնք տեղի ունեցան հինգ թագավորների օրերով: Այս թագավորներն են... Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակղակ և Կոստոս...»⁴²:

Մեզ արդեն ծանոթ այս խոսքերին հակառակ՝ «Սերեոսի Պատմությունում» անցքերի ժամանակը նշանակված է ոչ թե բյուզանդական թագավորներով, այլ՝ գերազանցապես պարսիկ Խոսրով Ապրվեզ թագավորի տարիներ-

⁴² ՍԵՊ, 1, 159—160.

րով⁴³: Սրա միջոցով է մատնանշված նույնիսկ այնպիսի մի դեպք, ինչպիսին է «Շինումն տաճարին Հոփսիմեայ»: Այս վերնագրի տակ կարդում ենք. «և եղև յամի ԻԸ—երրորդի թագաւորութեանն Ապրուէլ Խոսրովու քակեաց կաթողիկոսն Կումիտասս զմատուռ սրբոյն Հոփսիմեայ ի Վազարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած և մթին էր շինուածն»⁴⁴: Քրիստոնեյա հեղինակը հայոց կրոնական մայրաքաղաքում կառուցված Հոփսիմեի տաճարի շինությունը փոխանակ նշելու «խաչափայտը գերությունից ազատած, բարեպաշտ թագավոր» Հերակլի անունով, այն կապում է «ապականիչ ու կործանիչ», «Աստուծոյ անիծեալ» պարսիկ թագավորի անվան հետ:

Այս նշանակում է, որ բյուզանդական կայսրերից նույնիսկ ամենանշանավորը՝ Հերակլը «Սերեոսի Պատմություն»-ում չունի այն դերը, ինչ նրան վերագրում են Մալխասյանցը և մյուս բանասերները: Հոփսիմեի տաճարի շինությունը կատարվել է Հերակլի թագավորության տարիներին, եթե բյուզանդական կայսրերը, իրոք, հեղինակի կողմից ընտրված լինեին որպես դեպքերի ժամանակը ցույց տվող միջոց՝ ապա Հոփսիմեի շինությունը կնշվեր անսպաշման Հերակլի միջոցով: Մինչդեռ ամբողջ Պատմության ընթացքում Հերակլի անունը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում ժամանակը ցույց տալու առումով:

Մնացած բյուզանդական կայսրերից այդ առումով նշվում է միայն Կոստանը, այն էլ այն պատճառով, որ նրա թագավորած ժամանակ այլևս պարսիկ թագավորներ չկային, որպեսզի հեղինակը, իր սովորության համաձայն, նրանց տարիներով պայմանավորեր անցքերի ժամանակը: Քանի դեռ գոյություն ունեին պարսիկ թագավորները (քանի դեռ Սասանյան հարստությունը չէր տապալվել) «Սերեոսի Պատմություն»-ում իրադարձությունների ժամանակը նշվում էր պարսիկ թագավորների ժամանակով, միայն՝ երբեմն նրանց հետ միացնելով նաև այս կամ այն բյուզանդական կայսրին⁴⁵:

«Հինգ թագավորների» մասին մեր ասածները բավարար համարելով անցնենք խոստարանության մյուս տվյալներին:

«...ՁնԱննի ՔԱԶԱՅՆ ՉԵՌԵԱՐԿԵԼՈՎ ԴՐՈՇՄԵԼ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻԻՆՍ, ՉԻՄՆ ՅԻՇԱՏԱԿԵԼ ՉԱՌԱՍՊԵԼՍ, ԵԻ Ի ՆՈՅՆ ՇԱՐԱԳՐԵԼՈՎ ԱՍԱՑԻՅ ՉԱՌ Ի ՅԱՊԱՅՍՆ ԵՂԵԼՈՅ. ԵԻ ՅՈՒՅԻՅ ՀԱՄԱՌԱՒՏԻԹ ՉԱՐԳԵԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅՍ ՉԱՂԵՏԻՅՍ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹԻԻՆ...»:

Նշելով, որ խոստարանության «հեղինակը յուր գրելիք նյութը բաժանում է երեք շրջանի — 1. նախնի Բաշերի վիպասանությունը («героническое время»), 2. այդ շրջանին հաջորդող պատմական անցքերը (առ ի յապայտն եղեալք) և 3. յուր աղետալի ժամանակի անցքերը...»⁴⁶ Մալխասյանցը գտնում է, որ խոստարանությունը լիովին համապատասխանում է «Սերեոսի Պատմությանը», որովհետև այնտեղ նույնպես նյութը բաժանված է երեք շրջանի՝ նախնական ժամանակ (գլուխ Ա), նրան հաջորդող անցքեր (գլ. Բ—Է) և ժամանակակից դեպքեր (գլ. Ը--Ս):

⁴³ Տե՛ս ՍԵՊ, էջք 58, 65, 69, 72, 78, 79, 83, 89, 91, 116 և այլն:

⁴⁴ ԱՆԳ, էջ 89:

⁴⁵ Հմմտ. անդ, էջ 26, 72, 113, 119, 139, 141:

⁴⁶ ՍԵՊ, էջ ԽԵ:

Այս կարծիքը չի արդարանում հետևյալ պատճառներով — ա) «Աերևոսի Պատմությունը» երեք շրջանի չի բաժանվում: Մայիսայանցը երեք շրջանի է բաժանել՝ Պատմությանը միացնելով նաև Ա մասը, որը, ինչպես տեսանք, Բ մասի հետ կապ չունի և բանասերների մեծ մասի կողմից ճանաչված է որպես ուրիշի գործ, բ) նույնիսկ Ա մասի միացման դեպքում՝ դարձյալ գրելիք նյութի երեք շրջանի բաժանելը Աերևոսի մենաշնորհը չէ: Այդպես պետք է բաժանվի յուրաքանչյուր գրվածք, որը բնականաբար պետք է ունենա երեք մաս՝ սկիզբ, ընթացք և վերջ: Հայ պատմիչներից շատերը — Մովսես Խորենացի, Հովհաննես Գրատխանակերտցի, Ստեփանոս Ասողիկ, Թովմա Արծրունի, Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արեւելցի և ուրիշներ — նույնպես իրենց նյութը բաժանել են երեք շրջանի՝ նախնական ժամանակ, նրան հաջորդող անցքեր և ժամանակակից դեպքեր: Այնպես, որ բազմաթիվ երկերի համար ընդհանուր երևույթ հանդիսացող փաստը չի կարող առաջադրվել նրանցից հատկապես մեկի ինքնությունն ապացուցելու համար:

«...ԶԱՆՍՏՈՐԱԳՐԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿ... ԶԵՌՆԱՐԿԵԼՈՎ ԳՐՈՇՄԵԼ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻԻՆՍ»:

Խոստարանության հեղինակը հայտնում է, որ ինքը նկարագրելու է ուրիշների կողմից չգրված մի ժամանակ («զանստորադրեալ ժամանակ»): Եթե ընդունենք, որ «չգրված ժամանակ» ասելով նկատի է առնված «Աերևոսի Պատմության» Ա մասը (Հայաստանի նախնական պատմությունը՝ Հայկի և Բելի, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելները և այլն)՝ ապա պետք է մտածել, որ հեղինակն ապրել է Մովսես Խորենացուց առաջ, որովհետև միայն այդ ժամանակ է, որ Հայաստանի նախնական պատմությունը դեռ որևէ հայկական սկզբնաղբյուրում չէր նկարագրված: Իսկ եթե հավատանք, որ «չգրված ժամանակ» արտահայտությամբ ընտրուվում է Բ մասի բովանդակությունը՝ այս դեպքում էլ ստիպված ենք հեղինակին տեղափոխելու մինչև առնչվազն VIII—IX դարերը, որովհետև Բ մասն ընդգրկում է հիմնականում VI—VII դարերի պատմությունը, որը «չգրված ժամանակ» կարող էր կոչվել միայն հետագա դարերում, և այն էլ այն դեպքում, եթե այդ ժամանակ գոյություն ունեցած լինեք VI—VII դարերին հաջորդած ժամանակի պատմությունը, իսկ VI—VII դարերը մնացած լինեին չգրված: Միայն այս դեպքում, այսինքն՝ միայն հետագա դարերի պատմության գրված լինելու դեպքում հնարավոր կլինեք VI—VII դարերի պատմությունը բնութագրել որպես չգրված ժամանակի պատմություն:

Արդ, բանի որ «Աերևոսի Պատմության» հեղինակի VII դարում ապրած լինելը ենթակա չէ ոչ մի կասկածի՝ ապա ուրեմն պետք է ընդունել, որ չգրված ժամանակի պատմությունը գրել խոստացող հեղինակը Մովսես Խորենացուց առաջ՝ V դարում ապրած մի հեղինակ է:

«ԵՒ ԵՂԵՒ ՈՉ Ի ԿԱՄԱՅԱԿԱՆ ՊԻՏՈՅԻՅ ՎԱՐԺ ԽՈՒԶԱԿԻ... ԳՐՈՇՄԵԼ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻԻՆՍ... ԱՆԴ ԶԱՅԵԼՈՎ Ի ՄԱՏԵԱՆՆ ՄԱՐԱՐԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ ՄԾՈՒԲՆԱՅԻՈՅ... ԶՈՐ ԻՄ ԳՏԵԱԼ Ի ՄԻԶԱԳԵՏՍ Ի ՆՈՐԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅՆ՝ ԿԱՄԵՅԱՅ ԶԵԶ ԶՐՈՒՅԱԿԱՐԿԵԼ»:

Խոստարանության հեղինակի սույն խոսքերից իմանում ենք, որ մասնագետ հետազոտողի (վարժ խուզակի) քմահաճ ցանկությունը, ստեղծագործելու

հաճույքը չէ, որ իրեն մղել է գրիչ վերցնելու: Պատմությունը գրելու շարժառիթը եղել է Մարարա փիլիսոփա Մծուրնացու մատչանը:

Մարարա Մծուրնացին ներկա գտնվելով Սանատրուկ արքայի պալատի պեղումներին՝ հանդիպել է հայ առաջին թագավորների տարիներն ընդգրկող մի արձանագրության («զոր եղիտ գրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծուրն քաղաքի»): Այս արձանագրությունը նա ընդօրինակել է իր մատչանի մեջ և նրա հիման վրա գրել է Հայոց առաջին թագավորաց պատմությունը: Այնուհետև, Մծուրն քաղաքի ավերման, կամ այլ անհայտ պատճառներով, Մծուրնացու աշակերտները (գուցե՝ նաև Մծուրնացին) տեղափոխվում են Միջագետք՝ իրենց հետ ունենալով ուսուցչի մատչանը: Ահա, այս աշակերտների միջոցով խոստարանության հեղինակը գտնում է մատչանը և նրա մեջ ընդօրինակված արձանագրությունը (որը պարսից արքայի պահանջով տեղափոխվել էր Միջագետք), որի հիման վրա շարագրում է իր երկը:

Այս ամբողջ պատմությունից երևում է, որ խոստարանության հեղինակին սպրել է V դարում: Միայն այդ դարում էր հնարավոր հանդիպել Մարարա Մծուրնացու աշակերտներին: Հետագա դարերում այլևս Մծուրն քաղաքը բնակիչներ չկային: Այս քաղաքն ավերվել էր IV դարի երկրորդ կեսին⁴⁷ և նրա բնակիչները կարող էին սպրած լինել առավելն մինչև V դարի երկրորդ կեսը:

* * *

Մեր քննարկած խոստարանությունից բացի «Աերեոսի Պատմությունն» ունի նաև մեկ ուրիշ խոստարանություն: Այսպիսով միևնույն գրքում հանդիպում ենք երկու առաջարանի: Եթե ուրիշ փաստեր չլինեին՝ նյութերի այս տարօրինակ հերթականությունն էլ բավական էր, որպեսզի ցույց տար, որ գործ ունենք ոչ թե մեկ, այլ երկու տարբեր բնագրերի հետ:

Փաստն առավել հասկանալի է դառնում մանավանդ, երբ ուշադրություն ենք դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ նոր խոստարանությունը ղետեղված է անմիջապես Բ մասի առջևում (ՍԵՊ, էջ 23—24), որից երևում է, որ այս մասով սկսվում է նոր բնագիր:

Բնագրի փոփոխությունը նկատվում է նույնիսկ թուուցիկ հայացքի դեպքում: Եթե մինչև նոր խոստարանությունը մենք գործ ունեինք սովորական ժամանակագրական աղյուսակի հետ, նոր խոստարանությամբ սկսվում է տարբեր մատենագրական սեռի պատկանող մի գործ՝ ազատ շարագրությամբ հյուսված մի ընդարձակ պատմություն:

Տարբերությունն այնքան բացարձակ է, որ նույնիսկ «Աերեոսի Պատմության» առաջին հրատարակիչը՝ Թադևոս Միհրդատյանը, որի ժամանակ դեռ ոչ ոք չէր ենթադրել «Աերեոսի Պատմության» մեջ երկու բնագրերի գոյության մասին՝ չի կարողացել բնագիրը տպագրել այնպես, ինչպես ձեռագրում է, և նոր խոստարանությունը նախորդ բնագրից բաժանել է «Նախերգանք հեղինակին Գ դպրութեան» վերնագրով, որով նա փաստորեն ճանաչել է երկրորդ հեղինակի գոյությունը: «Աերեոսի Պատմության» բոլոր հետագա հրատարակիչներն ու թարգմանիչները նոր խոստարանությունը համարել են մի նոր՝ հին խոստարանության հեղինակի հետ շոնշվող երկի սկիզբ և հրատարակել են

⁴⁷ Տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, «Палестинский сборник», стр. 75 և այլուր:

որպես այդ երկի առաջարան: Միայն Մալխասյանցն է, որ երկու խոստարանությունն էլ վերագրել է միևնույն հեղինակին և այդպես էլ հրատարակել:

«Սերեոսի Պատմություն»-ը որպես մեկ հեղինակի աշխատություն դիտելիս հանդիպում ենք մի շատ տարօրինակ կառուցվածք ունեցող բնագրի: Գիրքն սկսվում է անհիշելի ժամանակների նկարագրությամբ, հասնում է մինչև մեր թվագրության 661 թվականը (Պարսկաստանում Մասանյան տիրապետության վերացումը) և հանկարծ կրկին վերագտնում է դեպի հին ժամանակները (Պերոզի թագավորության տարիները՝ 457—484) և նորից սկսում առաջ գալ մինչև 661 թվականը: Այսպիսով միևնույն գիրքը երկու անգամ սկսվում և երկու անգամ ավարտվում է: Ըստ որում երկու անգամ էլ բնագրերն սկսվում են ուրույն առաջարաններով, որոնք բացարձակ հակասության մեջ են:

Առաջինի հեղինակը հայտնում է, որ ինքը գրելու է Հայաստանի հին (առաջին) թագավորների և հաջորդ տարիների պատմությունը, բերելու է մի քանի հայկական առասպելներ և համառոտ կերպով նկարագրելու է իր ժամանակի դեպքերը, իսկ երկրորդ խոստարանության հեղինակը հայտնում է, որ նկարագրելու է ուր հույն և պարսիկ թագավորների օրոք կատարված դեպքերը, ինչպես նաև արաբական արշավանքները, մեկ առ մեկ թվում է թագավորներին՝ Պերոզ, Խոսրով Անուշրվան, Որմիզդ (Գ), Խոսրով Փարվեզ, Մորիկ, Փոկաս, Հերակլ, Կալատ: Այսպիսով առաջին խոստարանության հեղինակը գրում է հին հայ թագավորաց մասին, երկրորդը՝ ուր օտար:

Ուշադրության արժանի է երկրորդ խոստարանության հեղինակի այն ծանոթագրությունը, որով նա հայտնում է, որ Վարդանանց պատերազմի մասին ինքը չի գրելու, որովհետև «այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ջուրանէ նոյն իսկ պատմութիւնն», իսկ նրա հաջորդ դեպքերը՝ սկսած Պերոզի ժամանակից (459—484) «զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճատատ ձեզ վիպասանել»:

Հեղինակին հայտնի ամենավերջին դրավոր դեպքը եղել է Վարդանանց պատերազմը, ուստի նա իր աշխատությունն սկսել է այդ պատերազմին անմիջապես հաջորդած՝ Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության նկարագրությամբ⁴⁸:

Եթե «Սերեոսի Պատմությունն» ամբողջապես պատկաներ միևնույն հեղինակին՝ այդ դեպքում բոլորովին անիմաստ կլիներ հեղինակի բացատրական այն մասին, որ ինքը Վարդանանց պատերազմը չի նկարագրելու: Սա միակ դեպքը չէ «Սերեոսի Պատմություն»-ում, որ չի նկարագրված: Նախքան Վարդանանց պատերազմը կան դարաշրջան կազմող իրադարձություններ (քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում, հայ գրերի ստեղծումը և այլն), որոնց մասին «Սերեոսի Պատմություն»-ում ակնարկ անգամ չկա: Այդ բոլորը պետք է նկարագրված լիներ Ա մասում, և եթե այս մասին հեղինակը կարիք չի զգացել հաշիվ տալու, թե ինչ դեպքեր չի նկարագրել՝ կնշանակի նա նույն հեղինակը չէ: Բ մասի հեղինակը նպատակ ունենալով շարունակաբար նկարագրել Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությունից սկսվող իրադարձությունները՝ Վարդանանց պատերազմը հիշատակել է որպես սահմանային կետ իր և նախորդ պատմիչների նկարագրած ժամանակների միջև:

⁴⁸ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակին հայտնի չի եղել Վաղար Փարսեցու Պատմությունը, որտեղ արդեն նկարագրված էր Վահան Մամիկոնյանի ապստամբությունը:

Վահան Մամիկոնյանի ապստամբության կապակցությամբ հեղինակը պատմում է, երբ պարսից Պերոզ արքան որոշեց Վահան Մամիկոնյանի դեմ պատերազմելու համար զորք հավաքել՝ այդ ժամանակ Պարսկաստանի վրա հարձակվեցին թշնամիները: Պերոզը վճռեց. «Երթայց նախ առաջին զնա (թրշնամուն — Գ. Ա.) վանեցից, և ապա պարսպաւ դարձեալ զնացից ի Հայս, և մի՛ խնայեսցէ սուր իմ նոսա, յարս և ի կանայս»: Պերոզի մտադրությունը մնաց անկատար, որովհետև նա սպանվեց պատերազմում: «Եւ ապա յայնժամ թագաւորեաց Կաւատ որդի նորա ի վերայ աշխարհին Պարսից»⁴⁹:

Այսպիսով, ըստ Բ մասի հեղինակի՝ Պերոզին հաջորդել է նրա որդի Կավատը:

Այլ բան ենք գտնում Ա մասում. «Եւ ի ԽԶ-երրորդին Պերոզի թագաւորէ Զենոն ի վերայ Յունաց՝ ամս ժէ: Պերոզ ԽԶ: Զենոն՝ դառաջինն:

Յամի չորրորդի Զենոնի թագաւորէ Պարսից Զամասպ՝ Բ⁵⁰: Զենոն ի վերայ Յունաց՝ զչորրորդն: Զամասպ՝ դառաջինն:

Եւ ի վերայ Ե-երրորդի ամի Զենոնի կայսեր թագաւորէ Պարսից Կաւատ՝ ամս ԽԱ: Զենոն՝ Զ. — Կաւատ՝ դառաջինն»⁵¹:

Տեսնում ենք, որ Ա մասի հեղինակը Պերոզին հաջորդ է նշում ոչ թե նրա որդի Կավատին, ինչպես արել է Բ մասի հեղինակը, այլ՝ Զամասպին⁵²:

Սա այլևս առարկության շենթարկվող մի փաստ է, որը վճռականորեն բացահայտում է երկու տարբեր հեղինակների գոյությունը Սերեոսին վերադրվող Պատմությունում:

Կավատի և Զամասպի օրինակը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ «Սերեոսի Պատմության» հեղինակը VII դարում ծանոթ չի եղել այն սկզբնաղբյուրին, որն այժմ վերագրում են իրեն և որանդ Պերոզի հաջորդ է նշված Զամասպը:

Կարելի է ենթադրել, որ քննարկվող սկզբնաղբյուրը «Սերեոսի Պատմության» կազմում չի գտնվել նաև հետագա դարերում:

Գերմանացի գիտնական Բաուսգարտներն արդեն ցույց է տվել, որ X դարում, երբ Հովհաննես Դրասխանակերտցին օգտվում էր «Սերեոսի Պատմություն»-ից՝ այս գործի առաջին գլուխները դեռ չէին միացել նրան⁵³:

⁴⁹ ՍԵՊ, էջ 26:

⁵⁰ Բնագրում՝ «Զամասպ՝ Բ» ուղղեցինք՝ «Զամասպ՝ Բ»: Ը և Բ տառերի շփոթի հետևանքով Զամասպի թագավորության տարիները երկուսի փոխարեն դարձել են ութ: Ժիշտ ձևը պահպանվել է Ստեփանոս Ասողիկի, Մխիթար Անեցու և ուրիշների մոտ: Հմմտ. Ա ս ո ղ ի կ, 1885, էջ 112, ծան. 4, Du Laurier, Recherches..., p. 140, Մխ. Անեցի, 1879, էջ 33: Համեմատիր նաև Н. Адонц, Начальная история Армении..., — «Визант. врем.», том VIII, вып. 1—2, стр. 71.

⁵¹ ՍԵՊ, էջ 21:

⁵² «Սերեոսի Պատմության» Ա և Բ մասերի միջև ժամանակադրական անհամաձայնություններ նշել են նաև Հ. Հյուբշմանը (Zur Geschichte Armeniens..., Leipzig, 1875, S. 6), Ն. Աղսնցը (Нач. ист. Армении..., стр. 92) և ուրիշներ: Հյուբշմանի նշածը, սակայն, կապված է մեծ մասամբ տարեթվերի հետ և կարող է համարվել զրշական աղճատում: Իսկ Աղսնցը, համոզված լինելով Ա և Բ մասերի նույնություն մեջ, աշխատել է գանազան պատճառաբանություններով բացատրել անհամաձայնությունները:

⁵³ А. Baumgartner, Über das Buch „Die Chrie“, տպվ. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. XL, Leipzig, 1886, S. 466—467.

Փիրքը նույն վիճակում է եղել, Ք. Պատկանյանի և Բ. Սարգիսյանի կարծիքով, նաև XIII դարում՝ Վարդան Արևելացու օրոք⁵⁴:

Միևնույն իրողությունն է հաստատում նաև X դարի պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը: Հայտնի է, որ նա լայնորեն օգտվել է «Սերեոսի Պատմությունից»⁵⁵: Նրա քաղած տեղեկությունները համարյա բառացի կրկնում են «Սերեոսի Պատմությունը»: Մրան հակառակ՝ նա ոչ մի տեղեկություն չի բերում այս Պատմությանը միացած գլուխներից և առհասարակ հակասում է նրան: Այսպես. Սասանյան հարստությունն Ասողիկի մոտ հիմնվել է «չերկրորդ ամին Փիլիպպեայ քաղաուրին Հոռմայ»⁵⁶, իսկ «Սերեոսի Պատմության» հարակից գլուխներում՝ «յամի երրորդի Եղիանոսի կայսեր և յամս Լ-երրորդի առաջի Մեծի Խոսրովայ աբխային Հայոց»⁵⁷: Ասողիկն այս հարստության վերացումը նշում է բյուզանդական կայսր Հերակլի քաղափոփության 18-րդ տարում (628 թ.), իսկ Սերեոսին վերադրվող հատվածում այդ տեղի է ունեցել Կոստանդ կայսեր 12-րդ տարում (653 թ.): Պարթևաց թագավորության տևողությունն Ասողիկի մոտ 457 տարի է. «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում՝ 573 և այլն:

Ասողիկի «Տիեզերական պատմության» և Սերեոսին վերադրվող գլուխների միջև առկա հակասությունների ուրիշ փաստեր նշել են, առաջինք, նաև Հ. Հյուրշմանը⁵⁸, Ն. Ադոնցը⁵⁹ և այլք:

XII դարի հեղինակ Մխիթար Անեցին նույնպես, օգտվելով «Սերեոսի Պատմությունից», ծանոթ չի եղել այժմ նրան միացած առաջին գլուխներին:

Հայտնի է, որ Մխիթար Անեցին Բագրատունիների ազգաբանությունը կազմելու համար տեղեկություններ է քաղել նախորդ պատմագրերից. «Նւ արդ՝ բուն հարեալ զազգէն Բագրատունեաց և զնախնոյն մերմէ Արգարու, զայն զիցուք սկիզբն, և Բաղեսցում ի պատմագրաց»⁶⁰: «Սկիզբն Բագրատունեաց» գլխում նույնպես նա հայտնում է. «Սկսանեմք համառատիւք Բաղել զյիշատակս Բագրատունեացն»⁶¹:

⁵⁴ История имп. Иракла, С. П-Бург, 1862, стр. IX, Բ. Ս ար գ ի ս յ ա ն, Սիմէոն Ապարանեցին և Կեղծ Սերեոսի անգծուածք — «Բաղմավէպ», 1915, էջ 34:

⁵⁵ «Սերեոսի Պատմությունից» օգտվելով հանդերձ՝ Ասողիկն իր սկզբնաղբյուրների շարքում այս դիրքը չի նշում: Նրա հիշատակած «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերեոսէ կախկապուէ» աշխատությունը, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 61—72), կապ չունի ներկա «Սերեոսի Պատմության» հետ:

Հայ մատենագիրների կրկերից երևում է, որ «Սերեոսի Պատմության» մեզ հասած օրինակն իր խորագիրը կորցրել է շատ շուտ: Այդ է պատճառը, որ ինչպես Ասողիկին, այնպես էլ այդ օրինակից օգտված մյուս պատմիչներին անհայտ է մնացել այս երկի հեղինակն ու վերնագիրը (Այս երկը ուրիշ մատենագիրների հայտնի է եղել որպես Խոսրովի պատմություն): Որ Ասողիկի ժամանակ «Սերեոսի Պատմությունն» արդեն զրկված էր իր վերնագրից՝ որոշակիորեն երևում է մեր Մատենադարանում պահվող հայկական հնագույն թղթյա ձեռագրից (ձեռ. № 2679, քնդօրինակված 981 թվականին): Այստեղ «Սերեոսի Պատմությունից» քաղված մի ամբողջ հատված (հմմտ. ՍԵՊ, էջ 133, տող 32 — էջ 135, տող 26) բերված է որպես անհայտ հեղինակի գործ:

⁵⁶ Ս տ ե փ ա ն ո ս Ա ս ո ղ ի կ, Տիեզերական պատմութիւն, Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 31:

⁵⁷ ՍԵՊ, էջ 14:

⁵⁸ Н. Нübсhmann, Zur Geschichte Armeniens..., Leipzig, 1875, S. 6.

⁵⁹ Н. Адони, Начальная история Армении у Себеоса, стр. 92.

⁶⁰ Մխիթարայ Անեցոյ Պատմութիւն, Ս. Պ-բուրգ, 1879, էջ 15:

⁶¹ Անդ, էջ 22:

Այս ամենից հետո նա անձանոթ է մնացել «Աերեսի Պատմության» հարակից գլուխներին, որտեղ Բազրատունիները հանդես են գալիս, որպես ի սկզբանէ Հայաստանում իշխելու իրավունք ունեցող բնիկ հայ իշխաններ: Կարելի է շտաբակուսել, որ եթե Անեցին իր օգտագործած «Աերեսի Պատմության» կազմում գտներ նաև այս տեղեկությունը՝ անպայման կհետևեր նրան և չէր սահմանափակվի սոսկ Բազրատունիների հրեական ծագման մասին հայտնի ավանդությունը կրկնելով:

Եթե՝ նույնիսկ ինչ-ինչ անհավատարի պատճառներով Անեցին «չուղենար ընդունել» Բազրատունիների հայկական ծագումը՝ միևնույն է՝ ըստ իր խոստման («քաղեսցուք ի պատմագրաց» «գլխշատակս Բազրատունեացն») պարտավոր էր հայտնել, որ իրեն հայտնի պատմագրերում գոյություն ունի նաև տեղեկություն այն մասին, որ Բազրատունիները բնիկ հայկական ծագում ունեն:

Այսպիսով VII—XIII դարերում ապրած հինգ հեղինակ («Աերեսի Պատմության» հեղինակը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ստեփանոս Ասողիկը, Մխիթար Անեցին, Վարդան Արևելցին) իրավունք են տալիս պնդելու, որ այժմ «Աերեսի Պատմության» կազմում գտնվող առաջին շորս գլուխներն այդ պատմիչների օրոք դեռ միացած չէին բուն Պատմությանը:

Այս իրողությունը հաստատվում է վեցերորդ հեղինակի՝ XVI դարի բանաստեղծ Սիմեոն Ապարանցու որոշակի վկայությամբ: Սա ունի ցուցմունք այն մասին, որ իր ունեցած ձեռագրում այդ գլուխներն ընդօրինակված են եղել բոլորովին ուրիշ մի բնագրի հետ:

Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրի մասին տեղեկանում ենք հեղինակի «Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սևոսի» շափածո պատմությունից, որն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Շարագրութիւն Հոմերական վիպասանութեամբ՝ սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սևոսի, ի սկզբանէ մինչև ցվախճան, որդի զհարսն փոխանակելով, ասացեալ բանիւ բարառնական նուսխայօրէն՝ պիտակ անուն Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ՝ ի վիպասանութենէն Ղազարու Փարպեցոյ...»⁶²:

Ինչպես տեսնում ենք՝ Ապարանցին Պահլավունիների և Մամիկոնյանների պատմությունը գրելու համար օգտվել է Ղազար Փարպեցու Պատմությունից՝ նույնը հայտնվում է նաև այլուր՝

ԸզՓարպեցոյն հառն ընթերցեալ,
Այն որ Ղազարն կոչեցեալ...⁶³

Ի Մարբայ մատեանս մշտեալ,
ՉՄբժրունացոյնն վերձանեալ,
Եւ զվարնչուցն թարթմանեալ,
Հելլեն գրքով նարբոս զբտեալ,
ՅԱզաթանգեղոսէ գրոշմեալ,
Ի վերնագրէն զայս խմացեալ,
Արանց հրնգից թագաւորեալ,
Հայոց և Պարթևաց տիրեալ...⁶⁴

62 Սիմէօն վարդապետի Ապարանցոյ Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սևոսի, Վաղարշապատ, 1870:

63 Անդ, էջ 7:

64 Անդ, էջ 17:

Գծվար չէ միաժամանակ նկատել, որ Սիմեոն Ապարանցին Ղազար Փարպեցու անվամբ վերաբրտադրել է «Սերեոսի Պատմության» կից հատվածի հետևյալ բառերը. «Անդ հայելուլ ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ... զամս և զաւուրս հինգ թաղաւորացն Հայոց և Պարթևաց յունարէն դարսեթեամբ... Քանզի այս ունէր վերնագիրն այսպէս «Յս Ազարանգեղոս գրիչ...»⁶⁵: Պարզ երևում է, որ Ապարանցին «Սերեոսի» հատվածը վերագրել է Ղազար Փարպեցուն:

Այս հետաքրքիր երևույթը որոշ բանասերները (Բ. Սարգիսյան⁶⁶; Գ. Տեր-Պողոսյան⁶⁷, Ղ. Ալիշան⁶⁸) առիթ է տվել կարծելու, թե «Սերեոսի Պատմության» կից հատվածի հեղինակը Ղազար Փարպեցին է կամ էլ՝ նրա անվամբ հանդես եկած մեկը: Այս թյուրիմացությունը հետագայում պարզեց Ն. Ակինյանը⁶⁹:

Սիմեոն Ապարանցու օգտագործած ձեռագրում «Սերեոսի Պատմության» հատվածը խորագիր չի ունեցել և ընդօրինակված է եղել Ղազար Փարպեցու Պատմության կից: Այս երկու տարրերը բնագրերն Ապարանցու կողմից ընկալվել են որպես միեւնույն հեղինակի՝ Ղազար Փարպեցու գործ:

Ապարանցու թյուրիմացության պատճառը բացահայտելու համար Ն. Ակինյանին օգնել է «Սերեոսի Պատմության» մեղ հասած հնագույն ձեռագիրը, որը ծագում է Սիմեոն Ապարանցու օրինակից և որն այժմ պահվում է մեր Մատենադարանում (ձեռ. № 2639, ընդօրինակված 1672 թ.): Այստեղ նույնպես «Սերեոսի Պատմությունը» խորագիր չունի և ընդօրինակված է Ղազար Փարպեցու Պատմությունից անմիջապես հետո (նրանց բաժանում է մի շարված թերթ): Այնպես որ Սիմեոն Ապարանցին իր ձեռքի տակ ունենալով այս կարգի մի ձեռագիր, կարող էր այդ երկու՝ իրարից որևէ խորագրով շանջատված բնագրերն ընկալել որպես մեկ հեղինակի գործ:

Ակինյանը Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրի և «Սերեոսի Պատմության» Մատենադարանում պահվող № 2639 ձեռագրի կապը իրավացիորեն անտարակուսելի համարելով հանդերձ (նա գրում է. «այդ ձեռագիրը առանց տարակուսի եղած է Սիմեոն Ապարանցու գործածած օրինակը»)⁷⁰, չի նկատել, որ № 2639-ն ընդօրինակված է ոչ թե անմիջապես Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրից, որտեղ հատվածը գտնվում էր Ղազար Փարպեցու Պատմության առջևում, այլ՝ նրա մի երկրորդ ընդօրինակությունից, որտեղ արդեն ընդօրինակող գրիչը, հավանաբար ցանկանալով անխորագիր բնագրերը մի տեղում ունենալ, այն տեղափոխել է Փարպեցու Պատմության վերջը, որի հետևանքով հատվածը հայտնվել է մեկ ուրիշ անխորագիր բնագրի՝ «Սերեոսի Պատմության» կողքին և այդպիսով միացել է նրան:

Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրում հատվածը շատ որոշակիորեն ընդօրինակված է եղել Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմության» սկզբում:

Այս փաստը վրիպել է հատվածը «Սերեոսի Պատմության» հարադաս

65 ՍԵՊ, էջ 1—2:

66 Ազարանգեղոս և իւր բաղձադարեան գաղտնիքն, Վենետիկ, 1890, էջ 277—280:

67 «Հանդէս ամսօրեայ», 1914, էջ 489—500, 1916, էջ 149—170:

68 Հայագրատում, մասն Ա, էջ 18, 19, 62, 63, 127:

69 Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Սիմեոն վ. Ապարանցի, «Հ. Ամս.», 1919, էջ 84, 89, 90, 93 և այլուր, նաև՝ Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 135—150:

70 Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Բաղէշի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 143:

մաս համարած բանասերների տեսադաշտից: Ակինյանը, որ Ապարանցու ձեռագրի միջոցով արժեքավոր ուղղում է մտքրել Ղազար Փարպեցու վերաբերյալ՝ «Սերեոսի Պատմության» հարցում վրիպել է: Նրա կարծիքով Ապարանցու ձեռագրում հատվածը գեղեցկված է եղել Փարպեցու Պատմությունից հետո («պատմութենէն ետքը Մարարայ մատեանն») ⁷¹:

Սրան հակառակ, «Վիպասանություն»-ում հատվածի բովանդակությունը վերապատմվում է Փարպեցու Պատմությունից առաջ: Բացի դրանից Ապարանցին բառացի հայտնում է, որ իր ձեռագրում հատվածը կազմում էր Ղազար Փարպեցու Պատմության առաջին նախը ⁷², որը վերապատմելուց հետո ինքն անցնում է երկրորդին՝

Արդ գառաջին ճառն աւարտեալ...

եւ երկրորդին առննթերեալ...

Սիմեոն Ապարանցու այս բացառիկ կարևորություն ունեցող վիպություններ միանալով մեր ուսումնասիրությունում նշված մյուս փաստերի հետ վերջնականապես ապացուցում է, որ «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածը հնագույն ձեռագրերում կապ չի ունեցել այդ Պատմության հետ և միայն հետագա դարերում է պատահաբար միացել նրան:

Միացումը, ինչպես ասվեց, կատարվել է Սիմեոն Ապարանցու ձեռագրից ծագող մի երկրորդ ընդօրինակության միջոցով:

Տարօրինակ պատահականությամբ մեզ հասել է «Սերեոսի Պատմության» միայն այս՝ Սիմեոն Ապարանցու օրինակի հետ կապվող բնագիրը: Հայ մատենագրության մեջ չկա ուրիշ օրե է հիշատակարան, որից երևար, որ «Սերեոսի Պատմությունը» երբևիցե իր կազմում ունեցել է նաև այժմ իրեն միացած հատվածը: Վերը տեսանք, որ մի շարք հայ մատենագիրներ (Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Ստեփանոս Ասողիկ, Մխիթար Անեցի, Վարդան Արևելցի) իրենց ձեռքի տակ ունեցել են «Սերեոսի Պատմության» անաղարտ բնագիրը, որի կազմում հատվածն առկա չի եղել:

Սիմեոն Ապարանցին գործել է Բաղեշի դպրոցում: Այդ դպրոցի օջախներից մեկում՝ Ամրդուլու վանքում է ընդօրինակված նաև «Սերեոսի Պատմության» մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը (Մատենագարանի ձեռ. № 2639, նախկին № 611, Կարենեան ցուցակ № 2463), որը կրում է միևնույն սխալը, այսինքն հատվածն ընդօրինակված է «Սերեոսի Պատմության» հետ:

Բավական է, որ Բաղեշի դպրոցում ընդօրինակվածից բացի պահպանված լինեն «Սերեոսի Պատմության» նաև մեկ ուրիշ՝ ավելի անթերի ընդօրինակություն՝ հնարավոր կլինեն նրա միջոցով ճշակել այժմյան բնագիրը և կանխել թյուրիմացությունը:

«Սերեոսի Պատմությունը» միակ բացառությունը չէ, որ մեզ հասել է միայն

⁷¹ Անդ, էջ 145—146:

⁷² Գ. Տեր-Պողոսյանը, վիպակոչելով Սիմեոն Ապարանցու հայտնած «առաջին ճառը» կատարել է մի ամբողջ տեսակետ այն մասին, որ հին գաղերում իրր մի ինչ որ «կեղծարար» հեղինակ հորինել է հատվածը և նրա հեղինակությունը բարձրացնելու համար՝ արև կցել է Ղազար Փարպեցու Պատմությանը, որպես նրա «առաջին ճառ» (տե՛ս Գր. Տեր-Պողոսյան, Նկատողություններ Փավստոսի Պատմության վերաբերյալ, մասն երկրորդ, Վիեննա, 1912, էջ 53): Բ. Սարգիսյանը նույնպես նկատելով, որ Ապարանցու օրինակում հատվածը Փարպեցու սկզբում է եղել՝ նրա հեղինակ է համարել Փարպեցուն (տե՛ս Ազար. և զաղաճիք, էջ 273): Հետագայում նա իր այս կարծիքը փոխեց («Բաղմավիպ», 1915, էջ 1—9, 33—39):

մի թերի ձեռագրից ծագող ընդօրինակությամբ: Նույն վիճակում է նաև, ի շարս մի քանի ուրիշ սկզբնաղբյուրների, Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական պատմությունը»:

Աշխարհի դանազան մատենադարաններում պահվող այս երկի բոլոր ձեռագրերը (նրանցից տասը գտնվում է մեր մատենադարանում), որոնք ընդօրինակված են տարրեր ժամանակ և տարրեր վայրերում, բոլորն էլ միևնույն տեղում ունեն մի ընդարձակ պակաս (խոսքը երկրորդ հանդեսի Գ գլխի նշանավոր պակասի մասին է)⁷³: Սա նշանակում է, որ նրանք բոլորն էլ ծագում են միևնույն ձեռագրից: Այսպիսով ինչպես «Սերեոսի Պատմության» դեպքում, այնպես էլ այստեղ պատահականությունը մեզ հասցրել է միայն այն ձեռագրից ծագող բնագիրը, որը թերի է կղել⁷⁴:

«Սերեոսի Պատմությունը» առաջին անգամ գիտական հասարակայնությանը ներկայացրեց էջմիածնի Մատենադարանի նշանավոր գիտնական վարդապետ Հովհաննես Շահխաթունյանը, որն անցյալ դարի առաջին տասնամյակներին Մատենադարանում հայտնաբերեց այս Պատմության մինչ այդ կորած համարվող բնագիրը (այժմ ձև. N° 2639)⁷⁵:

73 Հմմտ. Ստեփանոսի Տարոնեցու Ասողիան Տիեզերական պատմություն, Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 113:

74 Մատենադարանում պահվող «Տիեզերական պատմության» ձեռագրերն ուսումնասիրելիս մենք նկատեցինք, որ պակասի պատճառ է հանդիսացել N° 2865 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է XIII—XIV դարերում և միաժամանակ հանդիսանում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հնագույն ձեռագիրը: Բնագրի կորուստը տեղի է ունեցել՝ ձեռագիրը վերակազմելու ժամանակ նրա պրակներից մեկի անկման պատճառով:

Այդ պրակի տեղն այժմ երևում է ձեռագրի 175 և 176 թերթերի միջև: 175 թերթը հանդիսանում է կորած պրակին նախորդած պրակը եզրափակող թերթը, իսկ 176-ը՝ հաջորդի սկիզբն է: 175-ը վերջանում է «նստա ի գահոյս քազաւաթին» բառերով, իսկ 176-ն սկսվում է «սալթոսամբեցին զօրն որ ի Թիրակ»: Երկու հնավոր պրակների վրա գտնված այս բառերն այժմ խառնվել են իրար և ստեղծել հետևյալ անկապ նախադասությունը. «նստա ի գահ թազաւաթին սալթոսամբեցին զօրն, որ ի Թիրակ» (Հմմտ. Ասողիկ, Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 113):

Բնագրի ընդօրինակող գրիչներն րնկած պրակի փոխարեն սկզբում ազատ թերթեր են թողել, որպեսզի հետադառնում պակասը լրացնեն (տե՛ս ձև. N° 3070, 1482, 4584, 1894), բայց հետադառնում առաիճանարար մտացվել է պակասը և ընագիրն ընդօրինակվել է առանց նրա մասին որևէ նշանի (տե՛ս ձև. N° 3502, 6598 և այլն):

75 Մինչև այժմ ընդունված է կղել կարծել, թև «Սերեոսի Պատմությունը» Հովհ. Շահխաթունյանը հայտնաբերել է 1842 թվականին Սակայն Մատենադարանում պահվող փաստաթղթերից մեկում (Գաթ. դիվան, թղթ. 59, վաղ. 652ա-12, թ. 15ա) հանդիպում ենք Շահխաթունյանի 1831 թ. մայիսի 15-ի նամակին, որտեղ նա արդեն ծանոթ է «Սերեոսի Պատմության» Այսպես. Զվարթնոցի շինության մասին խոսելիս նա գրում է, «Զհիմնարկութիւն եկեղեցոյս որք Սերէոս եպիսկոպոս պատմարան յայս ձև օրինակի» և բերում է ներկա «Սերեոսից» մի ամբողջ բաղվածք: Այսպիսով նա դեռ 1831 թվականին ծանոթ է կղել «Սերեոսի Պատմությանը», որն անխորագիր է (Շահխաթունյանին վերագրված խորագիրը ձեռագրում չկա):

Մատենադարանի N° 1894 ձեռագրում, որը պարունակում է Ասողիկի 1781 թվականի բնագրի նկարագրությունը, պահպանվել է առանձին պատասխիկի վրա գրված մի անստորագիր և անթվակիր ծանոթագրություն (թ. 21ա), որտեղ «Սերեոսի Պատմությունը» կոչվում է «Աննդիմակ գիրք» և անմիջապես բացատրվում է, որ դա Սերեոսի գիրքն է. «...ստուգէ լինել աննդիմակ զօրն՝ Սերեոսի եպիսկոպոսի, որ աօի Պատմութիւն Հերակլի ի Սերէոս եպիսկոպոսէ»: Գտնութարությունը գրված է Հովհաննես Շահխաթունյանի ձեռագրով (Հմմտ. ձև. N° 4535, որը Շահխաթունյանի աշխատությունների հավաքածուն է): Քանի որ այստեղ «Սերեոսի Պատմությունը» կոչված է «Աննդիմակ գիրք», կարելի է ենթադրել, որ այն գրված է 1831 թ. նամակից առաջ: Հետևաբար Սերեոսին վերագրվող Պատմությունը Շահխաթունյանը հայտնաբերել և Սերեոսին է վերագրել շատ ավելի վաղ, քան մինչև այժմ ընդունված է կղել կարծել:

Այս ձևազրից կատարված մի ընդօրինակության և մի ուրիշ հնագույն ձևազրի (որը դարձյալ պատկանել է «Աերեոսի Պատմության» բաղիշյան խրմբին) հիման վրա 1851 թվականին Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ «Աերեոսի Պատմության» առաջին հրատարակությունը:

Ո՛չ Շահխաթունյանը, ո՛չ էլ Պատմության առաջին հրատարակողը՝ Թագևոս Միհրդատյանը չեն նկատել ձևազրական թյուրիմացությունը, որի հետևանքով հատվածը հրատարակվել և դիտությանը հայտնի է դարձել որպես «Աերեոսի Պատմության» բաղիացուցիչ մաս⁷⁶:

Տպագրական ուժ ստացած ձևազրական թյուրիմացությունը թափանցել է բանասիրության մեջ և առաջացրել նորանոր թյուրիմացություններ, որոնցից տուժել են նաև մի քանի ուրիշ մատենագիրներ:

Մեր սույն ուսումնասիրությունը այդ թյուրիմացությունների վերացման ձանապարհին կատարած մի քայլ է:

Ա մ փ ո փ ու մ

1. Աերեոսին վերագրվող Պատմության խոստարանության համաձայն՝ այս Պատմությունը պետք է իրենից ներկայացնեի հինգ թագավորների իշխած տարիներին կատարված իրադարձությունների մի պատմություն: Իրականում, սակայն, այստեղ նկարագրված են տարբեր ժամանակների բազմաթիվ թագավորների օրոք տեղի ունեցած դեպքեր:

Պարզվում է, որ խոստարանության հինգ բառը գրչական սխալ է: Նրա փոխարեն եղել է հին, որով հեղինակը հայտնում է, որ ինքը նկարագրելու է հայ հին (առաջին) թագավորների ժամանակաշրջանը:

2. «Աերեոսի Պատմության» բովանդակությանը չեն համապատասխանում նաև խոստարանության մյուս տվյալները, որոնք իրենց ամբողջության մեջ վերցրած ցույց են տալիս, որ խոստարանությունը պատկանել է V դարում գրված մի սկզբնաղբյուրի, որն ընդգրկած է եղել հայոց պատմության հին, դեռ ոչ որի կողմից չնկարագրված շրջանը, ինչպես նաև հեղինակին ժամանակակից աղետների պատմությունը:

3. «Աերեոսի Պատմության» հինգերորդ գլուխն սկսվում է մի նոր առաջաբանով, որտեղ որոշակի կերպով հայտնված է առաջիկա գրվածքի բովանդակությունը և որտեղ ոչ մի ակնարկ չկա նախորդ շորս գլուխների մասին: Այս առաջաբանը «Աերեոսի Պատմության» իրական առաջաբանն է և հենց նրանով էլ սկսվում է Պատմությունը:

76 Եթե Թ. Միհրդատյանը բնագիրը տպագրեր առանց հատվածի՝ բանասիրությունն ազատ կլիներ հետագա թյուրիմացություններից: Սակայն, ըստ երևույթին, նրան հայտնի չեն եղել ձևազրական աշխարհում պատահող նման թյուրիմացություններ, դրա համար էլ նա չի համարձակվել միջամտել ձևազրին: Միաժամանակ նրա կամքից անկախ ստացվել է այնպես, որ առաջին հրատարակությունում հատվածն անջատված է «Աերեոսի Պատմությունից», որից առաջ Միհրդատյանը վերնագիր է դրել. «Նախերգանք հեղինակին Գ դպրության», Շարունգ հեղինակների երկերի պատահական միացումը ձևազրական աշխարհում այնքան էլ հաջվադեպ երևույթ չէ: Այդպես է պատահել, օրինակ, XIV դարի մատենագիր Ստեփանոս Օրբելյանի և նրանից շորս դար առաջ ապրած Մեսրոպ Վայցձորեցու երկերի հետ Ստեփանոս Օրբելյանի երկից մի հատված պատահաբար միացել է Վայցձորեցու Պատմությանը և այդպես էլ հրատարակվել է որպես Մեսրոպ Վայցձորեցու գործ (տես Մ ե ս ր ո ս ց ք ա հ ա ն ա, Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց..., Մագրաս, 1775):

Այսպիսով «Սերեոսի Պատմության» բնագրի մանրամասն բնութագրումից պարզվում է, որ առաջին շորս գլուխները և նրանց կազմում գտնվող խոստարանությունը չեն համապատասխանում այս Պատմությանը և պատահաբար են միացել նրան:

4. Հովհաննես Գրասխանակերացու (X դ.), Ստեփանոս Ասողիկի (XI դ.), Մխիթար Անեցու (XII դ.), Վարդան Արևելացու (XIII դ.), Սիմեոն Ապարանցու (XVI դ.) և ուրիշների երկերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այժմ «Սերեոսի Պատմությանը» միացած առաջին շորս գլուխները հիշյալ պատմիչների օգտագործած «Սերեոսի Պատմության» բնագրում առկա չեն եղել:

«Սերեոսի Պատմության» հորինման ժամանակից հազար տարի հետո՝ 1672 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրում է, որ առաջին անգամ հանդիպում ենք այս Պատմության ընդօրինակությանը, որտեղ գեղեցիկ է են նաև առաջին շորս գլուխները: Մատենադարանում պահվող այս ձեռագիրը (№ 2639) «Սերեոսի Պատմության» բնագիրն ընդգրկող միակ օրինակն է (մյուսներն արտագրված են սրանից):

Հայ մատենագրության մեջ չկա որևէ ուրիշ պատմական հիշատակագրություն, որտեղից երևար, որ հատվածը երբևիցե, որևէ կերպ առնչվել է «Սերեոսի Պատմության» հետ:

Այսպիսով բոլոր փաստերը խոսում են հատվածի և «Սերեոսի Պատմության» պատահական հանդիպման մասին:

* * *

(Հ ա վ ե լ վ ա ծ)

Արդ՝ համառոտակի ներկայացնենք «Սերեոսի Պատմությանը» նվիրված մեր անտիպ ուսումնասիրության ընդհանուր եզրակացությունները՝ այդ Պատմությանը կից հատվածի հորինման ժամանակի, նրա իրական հեղինակի և այլ հանգամանքների մասին: Արանով պատասխանած կլինենք այն անխուսափելի հարցերին, որոնք կծագեն հոդվածիս կապակցությամբ:

«Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում հանդիպում են կտորներ, բաղված V—XI դարերի պատմիչներից՝ «ժամանակագիր», Մովսես Խորենացի, «Սերեոսի Պատմություն», Ղևոնդ⁷⁷, Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ: Վերջին պատմիչը XI դարի մատենագիր Ստեփանոս Ասողիկն է:

Մյուս կողմից հայտնի է, որ XIII դարի մատենագիր Վարդան Արևելցին արդեն ծանոթ է եղել հատվածի բովանդակությանը, որից համարյա բառացի մեջբերում է անում:

XVI դարի հեղինակ Սիմեոն Ապարանցու ունեցած հնագույն մի ձեռագրում, ինչպես նաև «Սերեոսի Պատմության» այդ միևնույն խմբից մեզ չհասած մյուս ձեռագրերում (որոնք պետք է ծագեին առնվազն XIII—XIV դարերից⁷⁸) նույնպես հատվածն արդեն առկա է եղել:

⁷⁷ Ղևոնդից վերցված հատվածը մեզ հասած բնագրում չի պահպանվել: Նրա մասին խոսում ենք Սիմեոն Ապարանցու ձեռքի տակ եղած օրինակի միջոցով:

⁷⁸ Հմմտ. Ստ. Մալխասյանցի տվյալները՝ ՍՍՊ, էջ ԺԱ—ԺԳ:

Այսպիսով հատվածը հորինվել է XI—XIII դարերի (Ստեփանոս Ասողիկ—Վարդան Արևելցի) միջև:

Հատվածի բովանդակությունը մեզ մզում է գեղի այս ժամանակամիջոցում գրված և մեզ չհասած մի պատմական երկ՝ XI դարի մատենագիր Հովհան Տարոնացու Բազրատունյաց տան պատմությունը:

Մեր Մատենադարանի № 1775 ձեռագրում (էջ ծբ—16ա) պահպանվել է այս Պատմության սկզբից մի քանի թերթ: Բնագիրն ունի հետևյալ խորագիրը— «Յոհաննու Տարոնացու, ըստ արժանեաց կոչեցեալ վարդապետի, աշակերտի երանելոյ վարդապետին [Ար]շարունեցոյ, շարադրութիւն պատմութեան տանն Բազրատունեաց ի վերայ Հայաստանեաց, զոր արարի հրամանատեան Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, արժանաւոր ամուսնակալի սրբոյն Գրիգորի Հայոց յուսատրչի, իմաստուն և հանճարեղ գիտնաւորի գրոց սրբոց և ուղիղ դիտապետի եկեղեցոյ Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ ի տանս Թորգոմայ»⁷⁹:

Բանասերներն արդեն նկատել են, որ «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածը նույնպես գրված է Բազրատունյաց տոհմը փառաբանող մի հեղինակի կողմից⁸⁰: Հայ մատենագրության մեջ սա միակ սկզբնաղբյուրն է, որտեղ խոսվում է Բազրատունիների բնիկ հայկական ծագման մասին:

Այսպիսով հանձին Հովհան Տարոնացու երկի և «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածի՝ գործ ունենք Բազրատունյաց պատմությունը ներկայացնող երկու բնագրերի հետ, որոնք իրենց բնույթով և հորինման ժամանակով նույնանում են:

Հովհան Տարոնացին հայտնում է, որ իր գրվածքն սկսելու է Հայոց պատմության ամենահին ժամանակների նկարագրությունը՝ «ի սկզբանց անտի», մինչև 887 թվականը՝ Աշոտ Բազրատունու զահակալությունը, որից հետո նոր հանդամանորեն նկարագրելու է Բազրատունյաց ժամանակագրությունը: «Ի սկսանել,— գրում է նա,— զշարադրութիւն պատմութեան յաղագս թագաւորութեան տոհմին Բազրատունեաց ի վերայ Հայաստան աղգիս... [ժաման]ակաց զնել ի սկզբանց անտի մինչև յերեք հարիւր 12 ամն թուականութեանս Հայոց (=887 թ.), յորում ամի առաջին թագաւորեաց բարեպաշտն Աշոտ, զոր յերում տեղւոջն զորպէսն զրեսցուք և անտի յառաջի կարգի զայն ամենայն. մինչև յաւուրս մեր, զթագաւորութիւն տոհմին Բազրատունեաց մի ըստ միտջէ կարգաւ»:

Այս տեղեկությունը լրիվ համընկնում է «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածի բովանդակությանը: Այստեղ, իրոք, Հայոց պատմությունն սկսվում է «ի սկզբանց անտի» և համառոտ ժամանակագրությամբ հասնում է մինչև VII դարի կեսերը, որից հետո բնագիրն ընդհատվում է՝ կորստյան պատճառով:

«Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածը Հովհան Տարոնացու Բազրատունյաց պատմության № 1775 ձեռագրում պահպանված մասի հետ համընկնում է նաև իր կառուցվածքով: Տարոնացու հատվածն իրենից ներկայացնում է մի համառոտ ժամանակագրություն: Այդպիսին է նաև «Սերեոսի Պատմութեանը» կից հատվածը: Ըստ որում նկատելի է, որ № 1775 ձեռագրում սկսվող ընդհանուր ժամանակագրությունն ընդհատվում է ճիշտ այնտեղ, որտեղ պետք է

⁷⁹ Հմմտ. նաև Սամուելի քահանայի Անեցոյ Հաւարժոնք ի գրոց պատմագրաց, Վարդաշապատ, 1898, էջ 291, թ. 37:

⁸⁰ Հմմտ. Գր. Халатянц. Армянский эпос в Истории Моисея Хоренского. Москва, 1896, стр. 58—105.

հաշորդեր Հայոց ժամանակագրությունը: Եվ ահա՛ այդ ընդհատված ժամանակագրությունը գտնում ենք շարունակված «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում, որն իրենից ներկայացնում է № 1775-ում սպասվող Հայոց ժամանակագրությունը:

Արանք որոշակի ավյալներ են, որոնք ցույց են տալիս, որ № 1775 ձեռագրի և «Սերեոսի Պատմության» կից հատվածներն իրար շարունակություն են կազմում:

Այս երկու հատվածների հեղինակների նույնությունը թերևս կարելի է տեսնել նաև նյութը մատուցելու միևնույն ձևի մեջ: Այսպես օրինակ, № 1775 ձեռագրում Հովհան Տարոնացին նախօրոք հայտնելով նյութի բովանդակությունը՝ խոստանում է հետագայում անդրադառնալ նրան. «Ձոք յիւրում տեղուչն գորպէսն գրեսցում»: Նույնը հանդիպում ենք նաև «Սերեոսի Պատմության» կից հատվածում. «Ձոք փռէ մի և այլա յիւրում տեղուչն տեսցես գպատենենն»:

Բրբև հատվածների ընդհանրության նշան կարելի է դիտել նաև այն, որ երկու հատվածում էլ հիշատակվում է մի պատվիրատու անձնավորություն: № 1775 ձեռագրում նա ներկայացված է որպես մի դրասեր մարդ՝ «զիտնաւոր գրոց»: Նույնն է նաև «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածում՝ «Եվ բնկեցասէր»: Այս պատվիրատուն Պետրոս Գետադարձն է, որը կաթողիկոս էր 1019—1058 թթ., այսինքն մի ժամանակ, երբ ստեղծվել է «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածը:

Նշված փաստերի հիման վրա կարելի է պնդել, որ «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածը հանդիսանում է XI դարի պատմիչ Հովհան Տարոնացու մեկ չհասած Բագրատունյաց պատմության մի հատվածը:

Պետք է ենթադրել, որ հատվածի և № 1775 ձեռագրում պահպանված բնագրի միջև պակասում է մի թերթի շափ նյութ, որը երկու հատվածները միացրել է իրար: Առանց այդ թերթի՝ հատվածներն աշժմ ընդհատ են երևում:

Թերթի պակասն զգացվում է նաև հետևյալում. «Սերեոսի Պատմությանը» կից հատվածը բաժանված է չորս վերնադրերի, որտեղ հեղինակը հայտնում է յուրաքանչյուր գլխի նյութը: Առաջին գլուխը վերնագիրը շունի⁸¹: Արանից երևում է, որ առաջին գլխի սկզբի թերթը կորել է, որի վրա գտնված է եղել բնագրի սկիզբն ու գլխի վերնագիրը: Այսպես՝ չէր կարող պատահել, որ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ գլուխները վերնագիր ունենային, իսկ առաջինը՝ ոչ: (Ավելի բնական կլիներ հակառակը):

Ինչպես որ Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող վերնագրում հեղինակը հայտնում է, որ գլխի նյութը բազել է Ստեփանոս Տարոնացուց, այնպես էլ կորած թերթի վրա մնացած վերնագրում նա իր սովորության համաձայն պետք է հայտնած լիներ առաջին գլխում օգտագործված պատմիչի անունը: Թերթի կորստյան պատճառով այդ պատմիչի անունը չկա և հատվածում մենք նրան հանդիպում ենք միայն մականվամբ՝ ժամանակագիր: Բայց սա նշանակում է, որ հեղինակը կորած թերթում արդեն հայտնած է եղել նրա անունը: Հատվածում հանդիպող արտահայտության ձևից իսկ երևում է, որ ժամանակագիրն

⁸¹ Տպագրերում հանդիպող վերնագրերը հրատարակիչներն են դրել: Չեռագրերը վերնագիր չունեն:

ընթերցողին արդեն ծանոթ մի անձնավորություն է. «զսոյն ճառէ ժամանակագիրն, այդպէս, որպէս առաջիկ կայ»:

Հատվածն սկսվում է մի խոստարանությամբ, որը, ինչպես մեր սույն ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, ոչ մի կերպ չի հարմարվում ո՛չ «Աերեոսի Պատմությանը», ո՛չ էլ նրան կից հատվածին:

Մեր կարծիքով այս խոստարանությունը հատվածում գտնվում է որպես քաղվածք և պատկանում է ժամանակագիրն: Հատվածի հեղինակն այն մեջ է բերել որպես պատմական վավերագիր: Հիշենք, որ հեղինակը գրում էր Բագրատունյաց պատմությունը և հակառակ Բագրատունիների հրեական ծագման մասին ընդունված ավանդության — ավանդություն, որ գալիս էր Պատմահայր Մովսես Խորենացուց — հայտնում էր, որ Բագրատունիների նախահայր Բագրատը սերում էր Հայոց նահապետ Հայկի շառավիղներից («Բագրատն Փառազեան յորդոցն Արամենակայ»): Այսպիսի մի համարձակ շեղումը ընդունված տրադիցիայից, իհարկե, պետք է պահանջեր համապատասխան հավաստիացում, որպիսին կարող էր լինել ժամանակագրի խոստարանությունում հիշատակվող Մարաբա Մծուրնացու մատչանք և Հայոց Սանատրուկ արքայի պալատում գտնված Ազաթանդեղյան արձանագրությունը: Սրանից ելնելով հեղինակը Բագրատունյաց պատմության մեջ արտագրել է ժամանակագրի խոստարանությունը:

Հատվածն առհասարակ այդ կարգի քաղվածքների մի հավաքածու է: Սա Պատմության նախապատրաստական մասն է, որպիսիք նաև ուրիշ պատմիչների մոտ մեծ մասամբ հիմնված են լինում նախորդ սկզբնաղբյուրներից քաղված տեղեկությունների վրա, մինչև բուն նյութին անցնելը:

Հատվածում բառացի արտագրված է, օրինակ, Ստեփանոս Տարոնացու «Տիեզերական պատմությունից» մի ամբողջ էջ: Այդպիսի մի արտագրություն է, ահա՛, մեր կարծիքով, նաև ժամանակագրի խոստարանությունը: Նրան նախորդած բնագրում հեղինակը հայտնած է կղել խոստարանությունը ժամանակագրից քաղելու մասին: Այդ ծանոթագրությունը կորել է և հատվածի բնագիրն այժմ սկսվում է հենց ժամանակագրի խոստարանությամբ, որով տպավորություն է ստացվում, թե խոստարանությունը հատվածի հեղինակինն է⁸²:

Այս անբնական դրության պատճառով «Աերեոսի Պատմության» կից հատվածի հեղինակը բնագրում հանգես է գալիս միաժամանակ որպես երկու-երեք անձնավորություն: Նա մերթ խոսում է որպես Մարաբա Մծուրնացու աշա-

⁸² Մոտավորապես այսպիսի մի դեպք հիշենք Ռեխտանեօի մոտ: Այստեղ մի ամբողջ գլուխ (գլ. 46) բառացի արտագրված է Մովսես Կաղանկատվացու Ազվանից պատմությունից (գլ. 2): Եթե այս գլխի վերնագիրը կորած լիներ՝ Կաղանկատվացու խոսքերը կրնեա՞վին որպես Ռեխտանեօի խոսքեր, այսինքն՝ տեղի կունենար ճիշտ նույն թյուրիմացությունը, որ տեղա է «Աերեոսի Պատմության» հատվածում:

Ի դեպ՝ Ռեխտանեօի քաղվածքը կարող է օղնել Կաղանկատվացու որոշ սխալ ու պակասավոր նախադասություններ ճշգրտելու և լրացնելու գործում: Հմմտ., օրինակ, «Յայնմ տեղուց եղև սկիզբն Արեւելեայց եկեղեցեաց մայրաքաղաքաց և լուսաւորութեան տիեզերաց» (Ռեխտանեօ, Վաղ-պատ, 1871, հ. 2, էջ 123) և «Յայնմ տեղուց եղև սկիզբն Արեւելեայցս եկեղեցեաց, մայրաքաղաքաց և լուսաւորութեան տեղի» (Մ. Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա յ ի, Մոսկվա, 1860, էջ 8): Ռուսերեն և ֆրանսերեն հրատարակություններում սխալ թարգմանված և էմինի կողմից Կաղանկատվացու հայերեն բնագրից դուրս նետված (իրևե «մուծնալ տնսանի ի գրչաց») այս նախադասությունը Ռեխտանեօի մոտ հանդիպում ենք բնագրի կազմում, որը խոսում է էմինի ենթագրության դեմ և գրգռում է Ռեխտանեօի հիման վրա վերականգնել և ճշգրտել այս սխալ հասկացված տեղեկությունը:

կերտներին ժամանակակից մատենագիր, մերթ՝ որպես հարյուրամյակներ հետո՝ XI դարում ապրած Ստեփանոս Տարոնացու ծանոթ անձնավորություն, մերթ ներկայանում է եռսրով արքայի պալատում պաշտոնավարող պալատականի դերում, որն ազատ հարց ու փորձ է անում ճենացի դեսպաններին, մեկ էլ հայտնվում է Միջագետքում որպես շրջիկ մատենագիր, մի դեպքում նա հանդես է գալիս որպես առաջին հայ պատմիչ, որ նկարագրում է «չնկարագրված» («զանստորագրեալ») ժամանակը՝ Հայկի և Բելի, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելները, մեկ էլ հիշատակում է «հաւաստի և ճշմարիտ» մատենագիր Մովսես Խորենացուն, որը վաղուց արդեն նկարագրել էր այդ ժամանակաշրջանը և այլն:

Այսպիսով ժամանակագրի և հատվածի հեղինակի խոսքերի իրար խառնվելու հետևանքով ստեղծվել է հատվածի մի մտացածին հեղինակ, որին ամեն բանասեր իր պատկերացմամբ է ներկայացրել:

«Սերեոսի Պատմության» վերջին հրատարակության (1939 թ.) համաձայն՝ հատվածի հեղինակը VII դարի պատմիչ Սերեոսն է: Այս կարծիքը հաստատել են Ստ. Մալխասյանցը⁸³, Մ. Արեղյանը⁸⁴, Ն. Ակինյանը⁸⁵, Հ. Մանանդյանը⁸⁶ և ուրիշներ:

Սերեոսի կողմնակիցները, սակայն, չեն պատասխանել այն հարցին, թե ինչպես է, որ VII դարի հեղինակի գրվածքում հանդիպում ենք XI դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացու անվանը և նրանից բաղված մի ամբողջ հատվածի:

Ստ. Մալխասյանցը փորձել է բացատրություն տալ առեղծվածին՝ հայ պատմիչների շարքում ենթադրելով մի երկրորդ Ստեփանոս Տարոնացի, որը իրր ապրած պետք է լիներ Սերեոսից առաջ: Բայց սա հարցի լուծում չէ, որովհետև նախ՝ այդպիսի պատմիչ գոյություն չի ունեցել և երկրորդ՝ եթե նույնիսկ գոյություն ունեցած լիներ՝ դարձյալ կապ չէր ունենա «Սերեոսի Պատմության» հետ, որովհետև այստեղ որոշակի կերպով հիշատակված է XI դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացին և նրա «Տիեզերական պատմություն»-ից է բաղված մի ամբողջ էջ: Սա մի այնպիսի համառ փաստ է, որը վիճարկող ամենահամարձակ ենթադրությունն անգամ մնում է որպես սոսկ ենթադրություն, անդի տալով փաստի առջև:

Ստեփանոս Տարոնացու առեղծվածը մի շարք ուրիշ բանասերների (Ք. Պատկանյան, Կ. Խալաթյանց, Ն. Ադոնց, Գ. Տեր-Պողոսյան և այլն) առիթ է տվել ենթադրելու, թե Ստեփանոս Տարոնացու անունը կրող գլուխը գրված է հետագա ժամանակներում: Սա նույնպես սխալ է, ինչպես որ նախորդը, նրա հեղինակները չեն նկատել, որ հատվածի բոլոր շորս գլուխները սերտորեն կապված են միմյանց հետ և արձագանքում են իրար:

Բանասերների ճնշող մեծամասնությունը Ստ. Տարոնացու առեղծվածն անտեսելով՝ քննել է դերագանցապես հատվածի առաջին երկու գլուխը, որոնք նախկին հրատարակություններում միևնույն դպրությունում տպված լինելու պատճառով հայտնի են եղել որպես «Ա. դպրություն»:

Ֆրանսիացի հայագետ Վ. Լանդուալի կարծիքով Ա. դպրության հեղինակը

⁸³ Սեթ, առաջարան և ծանոթագրություններ:

⁸⁴ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 338:

⁸⁵ Ն. Ակինյան, Թաղեղի դպրոցը, Վիեննա, 1952, էջ 142—143, 148—149 են:

⁸⁶ Я. Манандян, Начальная история Армении Мар Абаса, „Палестинский сборник“, вып. 2 (64—65), Москва, 1956, стр. 69—86.

Մովսես Խորենացուց հետո ապրած և նշանից օգտված մի հեղինակ է: Գերմանացի դիտնական Գուաշմիդի կարծիքով՝ Ա. դպրության հեղինակը հենց ինքը Մովսես Խորենացին է, որը նախ գրել է այս դպրությունը որպես համառոտ ուրվագիծ, ապա նույնն ընդլայնել է իր «Հայոց Պատմությունում»: Մեկ ուրիշ գերմանացի բանասերի՝ Ֆեթթերի ենթադրությամբ, Ա. դպրության հեղինակն ու Մովսես Խորենացին երկուսն էլ օգտվել են միևնույն սկզբնաղբյուրից: Ն. Մառը հետևելով Ք. Պատկանյանին, գտել է, որ Ա. դպրությունը գրված է Խորենացու «Հայոց Պատմությունից» առաջ և հանդիսանում է Խորենացու սկզբնաղբյուրներից մեկը: Ն. Ադոնցը, Ն. Ալինյանը, Հ. Մանանդյանը Ա. դպրությունը համարելով «Սերենոսի Պատմության» անբաժան մասը և Խորենացու «Հայոց Պատմությունում» հանդիպելով այդ դպրությունը հիշեցնող տվյալների՝ եզրակացրել են, որ Խորենացին ծանոթ է եղել «Սերենոսի Պատմությանը», ուստի ապրել է նրա ստեղծման ժամանակից՝ VII դարից հետո: Գ. Խալաբյանցը Ա. դպրության հորինման ժամանակը համարելով VIII—IX դարերը, միացել է Պատմահորը V դարից արտաքսող դիտնականներին և այլն:

Դպրության ուսումնասիրությունը Մովսես Խորենացու աղբյուրից բացի առնչվել է նաև Փալստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու և այլ մատենագիրների հետ: Մի շարք դիտնականներ (Ն. Մառ, Ն. Ադոնց, Հ. Քոփչյան, Կ. Տեր-Սահակյան, Ա. Մատիկյան, Ն. Ալինյան և այլք) կարծիք են հայտնել, թե Ա. դպրությունը հանդիսանում է Փալստոս Բուզանդի «Հայոց Պատմության» այժմ կորած համարվող Ա. և Բ. դպրությունները կամ քաղվածք նրանցից: Ուրիշ դիտնականներ (Ղ. Ալիշան, Բ. Սարգիսյան, Գ. Տեր-Պողոսյան) Ա. դպրության հեղինակ են առաջադրել Ղազար Փարպեցուն կամ նրա անվամբ հանդես եկող մեկին:

Եվ այսպես՝ Ա. դպրությունում վկայակոչված սկզբնաղբյուրի հեղինակին՝ ժամանակագրին շփոթելով հատվածի հեղինակի հետ՝ բանասերները փաստորեն քննարկել են ժամանակագրի հարցը, իսկ հատվածի հեղինակը անհայտ է մնացել:

Մենք ժամանակագրի խոստարանությունը հատվածի հեղինակից տարազատելով և հատվածը բոլորովին նոր լույսի տակ քննելով, թվում է, գտել ենք առեղծվածի ճիշտ պատասխանը: Նախորդ փորձերի անհաջողությունը, մեր կարծիքով, կայացել է հատվածը որպես սկզբից ևեթ ներկա ծավալով ստեղծված մի ինքնուրույն բնագիր դիտելու մեջ, որի դեպքում բնականաբար հնարավոր չէր լինի կռահել խոստարանության իրական հեղինակի՝ ժամանակագրի անունը, որը հատվածի հեղինակը հայտնած է եղել այժմ կորած բնագրում:

Ժամանակագրի ինքնության մասին մեզ հայտնի նոր փաստերը խոսում են այս հեղինակի և V դարում հորինված Բուզանդարանի հեղինակի նույնության օգտին:

Խոստարանությունում հայտնվող որոշ տեղեկություններ միանալով մի քանի ուրիշ մատենագրական հուշարձաններում պահպանված տեղեկությունների հետ բացահայտում են Բուզանդարանի հեղինակի անձնավորությունը:

Բուզանդարանին նվիրված առանձին ուսումնասիրության մեջ մենք ներկայացնելու ենք այդ երկի սկզբնական բնագրին վերաբերող նոր նյութեր:

«Սերենոսի Պատմությանը» կից հատվածի սույն քննությունը որոշ առումով Բուզանդարանին նվիրված մեր հետազոտության օգակներից մեկն է:

Г. В. АБГАРЯН

ДВА АВТОРА В ИСТОРИИ, ПРИПИСЫВАЕМОЙ СЕБЕОСУ

(Резюме)

Среди памятников древнеармянской классической литературы нет произведения, которое подверглось бы столь разностороннему исследованию, как первые четыре главы при «Истории», приписываемой автору VII века Себеосу. Исключением из сказанного является лишь «История Армении» Мовсеса Хоренаци.

Изучением фрагмента при «Истории Себеоса» занимались, наравне с армянскими учеными, также ученые Западной Европы и России. Ему посвящена богатая научная литература на различных языках.

Одной из главных проблем, вызвавших особый интерес ученых, было выявление взаимоотношений между обсуждаемым первоисточником и «Историей Армении» Мовсеса Хоренаци.

Неправильное истолкование фрагмента, приписываемого Себеосу, привело ряд ученых к ошибочному предположению, согласно которому Мовсес Хоренаци был знаком с текстом «Себеоса» и следовательно жил не в V веке, а значительно позднее, даже в VIII—IX веках.

Противники этого мнения в процессе опровержения фактов, на которых оно основывалось, сами впали в ошибку, стараясь доказать, что фрагмент написан после Мовсеса Хоренаци, автором VII века Себеосом.

В современном арменоведении это последнее предположение стало общепринятым и приобрело вполне официальный характер благодаря последнему изданию «Истории Себеоса» (осуществленному в 1939 г. академиком Ст. Малхасянцем), где текст фрагмента опубликован как составная часть «Истории Себеоса».

В настоящей статье, предлагаемой вниманию арменоведов, путем анализа текста и на основании ряда новых фактов доказывается, что своим содержанием фрагмент не соответствует содержанию «Истории Себеоса».

Изучение соответствующих памятников письменности показывает, что «История Себеоса» в древнейших списках не имела в своем составе фрагмента.

Некоторые общие данные, которые встречаются и в этом фрагменте и в тексте, сохранившемся в одной из рукописей Матенадарана (№ 1775), дают право предполагать, что фрагмент является частью не дошедшей до нас «Истории Багратидов» Иоанна Таронаци (XI век).

В статье попутно высказывается мнение о личности упомянутого в фрагменте Хронографа (*ժամանակագիր*), который по нашему мнению, отождествляется с автором Бузандарана (V век), приводятся новые данные о древнейшем списке «Всеобщей Истории» Степаноса Асохика, вносятся некоторые коррективы в текст фрагмента и т. д.

G. V. ABGARIAN

«L'HISTOIRE» ATTRIBUÉE À SEBEOS ŒUVRE DE
DEUX AUTEURS

La littérature classique arménienne de l'antiquité ne connaît pas, à l'exception de «l'Histoire d'Arménie» de Movsès Khorénatsi, d'ouvrages qui, à l'égal des quatre premiers chapitres de l'Histoire attribuée à Sébéos, auteur du VIIe siècle, aient été soumis à une étude aussi approfondie.

Ce fragment de „l'Histoire de Sébéos“ a occupé tant les savants arméniens que ceux d'Europe occidentale et de Russie. Une abondante littérature scientifique parue en plusieurs langues y a été consacrée.

L'un des problèmes urgents et qui suscite l'intérêt des savants portait sur l'évidence des rapports, de l'oeuvre traitée et de «l'Histoire d'Arménie» de Movsès Khorénatsi.

Une interprétation erronée du fragment attribué à Sébéos donna lieu chez certains savants à de fausses conclusions selon lesquelles le texte de Sébéos était connu de Movsès Khorénatsi et qu'ainsi celui-ci aurait vécu non pas au Ve mais beaucoup plus tard, au VIIIe ou au IXe siècle.

Les adversaires de cette hypothèse, dans leur zèle à la réfuter, tombèrent, à leur tour, dans l'erreur en affirmant que ce fragment, postérieur à Movsès Khorénatsi, est de Sébéos, auteur du VIIe siècle.

Cette dernière assertion fut vite adoptée en arménologie contemporaine et consacrée dans l'ultime édition de «l'Histoire de Sébéos» (due à l'académicien St. Malkhassiantz, 1939) où figurait le texte de ce même fragment.

Le présent article que les arménologues voudront bien lire, montre, preuves à l'appui, et par une analyse du texte, que le fragment ne correspond en rien à l'Histoire de Sébéos.

La connaissance des monuments littéraires sert à nous convaincre que l'Histoire de Sébéos ne comportait point, à en croire les anciennes listes, de pareil fragment.

Certaines données générales que l'on retrouve dans ce fragment et dans le texte d'un manuscrit conservé au Maténadaran sous le n° 175, laisse supposer que ce fragment a fait partie de l'Histoire des Bagratides de Hovhan Taronatsi (XIe siècle), ouvrage qui ne nous est pas parvenu.

L'auteur n'est pas sans s'arrêter sur la personne d'un chroniqueur mentionné dans le fragment et qu'il cherche à identifier avec l'auteur de «Buzantaran» (Ve siècle). Il rapporte également de nouvelles données sur l'ancienne liste de l'Histoire universelle de Stépanos Assoghik, et certaines précisions au texte du fragment, etc.